

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Sırrı TİRYAKİ

BİNGÖL ESKİ ÇAĞ TARİHİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**

ERZURUM - 2008

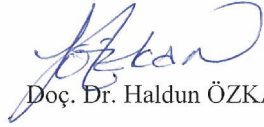
TEZ KABUL TUTANAĐI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĐÜNE

Bu alışma, Tarih Anabilim Dalının Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

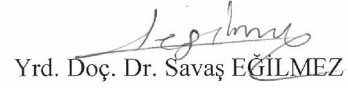
Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Danışman / Jüri

Doç. Dr. Haldun ÖZKAN

Jüri

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

Jüri

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim görevlilerine aittir. /..... /.....

Prof. Dr. Vahdettin BAŐCI

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİNGÖL ADININ KAYNAĞI VE İLİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	4
1.1. Bingöl Adının Kaynağı	4
1.2. İlin Coğrafik Konumu	7
1.3. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri.....	7
1.4. Yeryüzü Şekilleri	9
1.4.1. Dağlar.....	9
1.4.2. Ovalar.....	11
1.4.3. Akarsular	12
1.4.4. Göller	14
1.5. İklim	15
1.6. Toprak ve Bitki Örtüsü	17

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA BİNGÖL	19
2.1. Paleolitik (Yontma Taş Devri) Çağ.....	19
2.2. Mesolitik (Ara Taş Dönemi) Çağ.....	21
2.3. Neolitik (Yeni Taş- Cilalı Taş Devri) Çağ.....	22
2.4. Kalkolitik (Bakırtaş Devri) Çağ	26
2.5. Tunç Çağı.....	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARİHİ ÇAĞLARDA BİNGÖL.....	37
3.1. Hititler Devrinde Bingöl	38
3.2. Urartular Devrinde Bingöl	42

3.3. Medler Devrinde Bingöl	56
3.4. Persler Devrinde Bingöl.....	59
3.5. Sakalar Devrinde Bingöl.....	66
3.6. Romalılar Devrinde Bingöl.....	71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İLKÇAĞA AİT BİNGÖL'DEKİ YERLEŞMELER	76
4.1. MAĞARALAR.....	76
4.1.1. Çiçektepe köyü mağarası	77
4.1.2. Zağ mağarası	77
4.1.3. Kübik mağarası.....	77
4.1.4. Kalkanlı köyü mağarası	78
4.2. HÖYÜKLER	78
4.2.1. Zulümtepe	78
4.2.2. Cankurtaran tepe.....	79
4.2.3. Samantepe	80
4.2.4. Kaleönü	81
4.2.5. Çayboyu höyüğü.....	81
4.3. KALELER	81
4.3.1. Sebeterias kalesi	82
4.3.2. Bokar kalesi.....	82
4.3.3. Çayboyu kalesi	83
4.3.4. Kaleönü kalesi	83
4.3.5. Kralkızı kalesi.....	84
4.3.6. Ginç kalesi.....	85
4.4. YOLLAR	85
4.4.1. Urartu yolu	87
SONUÇ.....	89
BİBLİYOGRAFYA	90
ÖZGEÇMİŞ.....	96
EKLER.....	97

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİNGÖL ESKİ ÇAĞ TARİHİ

Sırrı TİRYAKİ

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2008 – SAYFA: 102

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Süleyman Çiğdem

Yrd. Doç. Dr. Savaş Eğilmez

Doç. Dr. Haldun Özkan

Bingöl Eskiçağ tarihi isimli bu tez çalışmamda birinci bölümde öncelikli olarak Bingöl'ün adının kaynağından, şehrin coğrafi konumu, jeolojik özellikleri ve yüzey şekillerinden kısaca bahsettikten sonra ikinci bölümde paleolitik (yontma taş) çağ, mesolitik (Ara Taş Dönemi) Çağ, Neolitik (Yen-Taş) Çağ / Kalkolitik (Bakır Taş) çağ ve Tunç Çağından oluşan Bingöl'ün tarih öncesi devirlerini bütün ayrıntılarıyla aktardım. Tez çalışmamın üçüncü bölümünde tarihi çağlarda Bingöl'e hakim olan medeniyetleri aktardım. Son bölümünü oluşturan dördüncü bölümde ise Bingöl'de bulunan höyükleri, mağaraları, yolları ve kaleleri etrafı bir şekilde anlattım.

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE OLD PERIOD HISTORY OF BİNGÖL

Sırrı TİRYAKİ

Supervisor: Asist. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2008 – PAGES: 102

Jury: Asist. Prof. Dr. Süleyman Çiğdem

Asist. Prof. Dr. Savaş Eğilmez

Assoc. Prof. Dr. Haldun Özkan

After I had firstly mentioned where the name of Bingöl came from, city's georophical location, geologic features and shopes of level in the first part of my thesis whose name is the old period history of Bingöl in the second part of the thesis, I reported all the details of Bingöl's prehistoric age (middle-store), Neolithic and bronze age. In the third part of my thesis, I mentioned the old civilization dominating Bingöl during the historical period in the last part of thesis, I elaborately told about tumulus, caves, rood and castles locating in Bingöl.

ÖNSÖZ

İnsanlara hareket ve canlılık kazandıran ve gelişme olanaklarını sağlayan unsurların başında geçmişteki uygarlıklar ve tarihi zenginlikler gelmektedir. Geçmişinden ve atalarından gelen uygarlık ve zenginlikleri kendilerine temel dayanak alan uluslar daima ilerlemiş ve muassır medeniyet seviyesine ulaşırken bunu yapmayanlar dağılmaya ve yozlaşmaya mahkum kalmışlardır.

İnsanların geçmişte bıraktıkları uygarlıklar kadar yaşadıkları topraklarını geçmişlerini de bilmeleri çok önemlidir. Yıllar önce bu topraklar üzerinde kimlerin yaşadığını, kendilerinin nereden buraya geldiklerini ve nasıl sahip olduklarının bilinmesiyle geçmişteki karanlık yıllar aydınlanacak ve vatanlarına olan sevgileri ve bağlılıkları artacaktır.

Bir kültür mozaïği olan Anadolu'nun her karışında tarih kokmaktadır. Bu tarih kokan coğrafyanın üzerinde yer alan Bingöl, tarihte çeşitli güçlere ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve bölge üzerinde bazı uygarlıklar çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlar ve birçok eser bırakmışlardır. Bingöl'ün geçmişı diğier Anadolu illerine göre daha az aydınlığa kavuşmuş ve birçok dönem ile bazı eserlerin kimler tarafından hangi dönemlerde yapıldığı açıklığa kavuşturulamamıştır. Bunun sebebi kaynakların az olması ve Bingöl tarihi üzerinde araştırma çalışmalarının yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır.

Bingöl'ün ilkçağ tarihi hakkında çalışma yaparken mevcut olan kaynaklar ve yapılan araştırma çalışmaların sonuçlarından yararlanmaya çalıştım ve birçok bilgiyi ele geçirip bunları aktarmaya gayret ettim. Böylece bugüne kadar bilinmeyen pek çok karanlık noktayı aydınlatmaya özen gösterdim.

Bingöl tarihi hakkında yaptığı kazı çalışmaları nedeniyle Prof. Dr. Veli SEVİN Hoca'ya şükran borçlu olduğumuzu belirtirken beni bu çalışmaya sevk eden saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM Bey'e ve bana desteklerini esirgemeyen arkadaşım Ömer TOKUŞ'a sonsuz sevgi, saygı ve teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Bu Tez çalışmamın Bingöl Tarihi'nin aydınlatılmasında vesile olmasını temenni ederken bir nebze yararlı olması beni çok mutlu eder.

Saygılarımla

ERZURUM, 2008

Sırrı TİRYAKİ

KISALTMALAR

A.g.e	Adı Gecen Eser
AMI	Association Montessori Internationale
ANar	Association Iranian National Representing
AUDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
C.	Cilt
ÇEV.	Çeviren
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
EUEF	Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
JRAS	Journal Royal Asiatic Society
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
S.	Sayfa
SAY.	Sayı
SMEA	Student Michigan Education Association
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
YY.	Yüzyıl

GİRİŞ

Bingöl, yüksek dağların arasında kurulmuş, doğal güzellikleri, dağları, ovaları, ormanlıkları, tarihi ve turistik güzellikleriyle göz kamaştıran şirin bir Anadolu kentidir. Soğuk sular, yüksek dağlar, yaylalar, ovalar, güneşin doğuşu bir başkadır Bingöl'de.

Bingöl, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. Erzurum, Erzincan, Tunceli, Elazığ, Diyarbakır ve Muş ile sınırları vardır. Dağlık ve engebeli olan Bingöl, Karaboğa, Şakşak, Şeytan ve Şerafettin Dağları, Bingöl Ovası, Murat Nehri, Bingöl Yaylaları'yla görkemli bir görüntü arz etmektedir.

Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan Bingöl şehri adeta bir göller memleketidir. Havalisindeki yüzlerce gölden dolayı birçok efsaneye konu olmuştur.

Doğasıyla, insanlarıyla, gelenek-görenekleriyle, sosyal faaliyetleriyle, halk oyunları, tarihiyle bir medeniyet beşiğini andıran Bingöl, 1971'de maruz kaldığı büyük depremle birçok şeyini kaybetmiştir.

Bingöl Tarihi çok eskilere (M.Ö. 3000-2000) dayanmaktadır. Bu tarihlerden günümüze kadar birçok medeniyetin egemenliğine girmiş ve birçok tarihi eser barındırmaktadır. Ancak Bingöl tarihi hakkında yeterli çalışmalar yapılamamış ve Bingöl'ün bilhassa ilkçağ tarihi tam olarak aydınlatılamamıştır. Bingöl ilkçağ tarihi ve sonraki dönemlere ait yapılan kazı ve araştırma çalışmalarına bir gözatacak olursak; XIII. yy.da yaşamış coğrafyacı Yakut, Çapakçur'dan bahsetmiş ve fazla bilgi vermemiştir.

Bingöl üzerinde yabancı seyyahlar gezmiş ve çeşitli bilgiler vermiştir. K.Koch, W. Wagner, P.de Tschihatelfef, T. Kontechy, W. Stracker, G. Radde, H. Abich, E. Neumman, H.F.B. Lynch, F. Oswald, Simeon, R. Kiepert, Pauly Wissovva, J.B. Tavernier gibi seyyahlar Bingöl hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler daha çok Bingöl'ün coğrafi konumu ve şartları ile ilgili olup tarihi hakkında çok az bilgi vermişlerdir.

Pauly Wissovva, Bingöl'ün Aras Nehri'nin doğduğu yer olarak belirtip eski adının "Abos Mons" olduğunu aktarmaktadır. İngiliz Lynch ile Osvvald'ın araştırmaları önemli olup bugünkü Bingöl dağlarında bazı kalelere rastladıklarını ve bunların Bizans ve Türkler'e ait olabileceğini savunmuşlardır. Lynch, Bingöl Dağları'nda çivi yazılı bir kitabeye rastladığını ve bunun Urartu veya Asurlular'a ait olabileceğini aktarırken Polonyalı Simeon bu kitabeye halkın ilahi bir nitelik verdiğini söylemektedir. Bu

kitabının günümüzde yeri tespit edilememiştir. Fransız J.B. Tavernier, XVII. yy. da Bingöl'e ait bazı bilgiler vermektedir.

Bingöl ilkçağ tarihi ve ilkçağa ait eserler üzerinde bazı Türk tarihçileri ve araştırmacıları çeşitli kazı ve arkeoloji çalışmaları yapmışlardır. Bunlar; İ. Kılıç Kökten, 1944 ile 1948 yılları arasında Türk Tarih Kurumu adına Anadolu'nun birçok yerinde Tarih öncesi (Prehistorik) döneme ait yerleşmeleri üzerinde bazı kazı ve arkeolojik çalışmalarda bulunmuş ve Bingöl'e de gelerek bazı çalışmalarda bulunmuş, Bingöl bölgesinde Roma devrine ait çanak-çömlekleri; obsidyen kaynaklarını ve bazı mağaraları tespit etmiştir. Prof. Dr. Oktay Belli, Urartular tarafından işletilen demir yataklarının Bingöl'deki yerlerini tespit etmiş ve önemlerini belirtmiştir.

İlk kez geniş kapsamlı ve kazıların kazılmasıyla çalışma yapan ise İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Öğretim Görevlileri'nden Prof. Dr. Veli Sevin Hoca'dır. Veli Sevin hoca, 1985'te "Malatya-Elazığ-Bingöl illeri yüzey Araştırması" ile başlattığı araştırma ve kazı çalışmalarında Urartuların Bingöl'deki faaliyetlerini, Solhan'dan gelip Bingöl üzerinden Palu'ya kadar uzanan Antik Urartu yolunu, Urartular tarafından tesis olarak kullanılan Zulümtepe tesislerini (Bingöl'ün 26 km doğusunda, Çavuşlar Köyü'nde) tespit etmiş ve kazı çalışmaları yaparak bunları aydınlatmıştır.

Veli Sevin Hoca, 1986'da "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması" adı ile başlattığı araştırma ve kazı çalışmasında ise Antik Urartu yolu ile geniş bilgiler edinmiş ve Solhan ilçesindeki Urartu tesisi olan Cankurtarantepe tesisini tespit etmiş ve tesisler ile antik yol arasındaki bağlantıyı tespit etmiştir. Bu çalışmalara Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi Hasan Bahar da katılmış ve "Elazığ-Bingöl-Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar" adlı çalışmasıyla Bingöl eskiçağ tarihi hakkında bilgi vermektedir.

1986'daki Veli Sevin Hoca çalışmalarına Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nden Uzman Muhammed Beşir Aşan da katılmış ve "Elazığ-Bingöl-Tunceli İlleri Ortaçağ Araştırması" adlı çalışmasıyla Bingöl'ün 4 km kuzeyindeki Çayboyu Höyüğü ile Çayboyu Kalesi üzerinde çalışmalar yapmış, sonra Bingöl'deki Obsidyen kaynakları ve genç ilçesindeki Kralkızı (Daraheni) Kalesi üzerinde çalışmalar yaparak aydınlatmaya çalışmıştır.

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Yüksek Lisans öğrencisi Aynur Özfiat, 1986'da Veli Sevin Hoca'nın çalışmalarında yer almış ve Bingöl'deki Urartu tesisleri ile Urartu yolları üzerinde çalışmalar yapmıştır.

1985'te Doç. Dr. M. Taner Tarhan, Veli Sevin Hoca'nın gezisine katılmış ve Zulümtepe tesisleri üzerinde çalışmalar yapmış ve Zulümtepe'nin çizimini yapmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz çalışmalar sayesinde Bingöl Eskiçağı hakkında geniş bilgiler edinmiş ve birçok yer hakkında aydınlatıcı bulgular ele geçirilmiş olup böylece Bingöl tarihi daha detaylı ve doğru bir şekilde yazılmaya başlanmıştır. Bunlar v.b çalışmalar sayesinde Bingöl'ün geçmişi aydınlanacaktır. Çalışmaların devam etmesi temennisiyle.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİNGÖL ADININ KAYNAĞI VE İLİN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1.1. Bingöl Adının Kaynağı

Doğu Anadolu Bölgesinin yukarı Fırat bölümünde yer alan Bingöl, adına ilişkin pek çok efsane ile tanınır. Tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin egemenliğinde kalan il, daha önce “ÇEVİLİK” ya da halk dilinde “ÇOLİG” adıyla Palu ilçesine bağlı bir bucaktı. 1872 yılında ise “Çapakçur” adıyla ilçe; 1936 tarihli 3197 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2885 Sayılı Kanunla il haline getirilir. İl Merkezi “Çapakçur” adı altında 1945’e kadar bu isimle anıldı. 1945 yılında ise BİNGÖL adı verilir ve bu isimle anıla gelir.

İlin eski adı olan “Çevlik” Anadolu halk ağızlarında, yöre konuşma dilinde; dere kenarında bulunan bağlık, bahçelik yer; sulak olan anlamına gelir. Gerçekte Bingöl’ün eski yerleşim alanı olan Çevlik; Çapakçur Suyunun kenarında bağlık-bahçelik, yeşil bir ovada kurulmuş olup ismiyle uyum içindedir. “Çevlik” kelimesi halk dilinde hala “Çolig” olarak varlığını muhafaza etmektedir. Bugün birçok kişi Bingöl isminin yanında “Çolig” ismini de kullanmaktadır. Özellikle kırsal kesimlerde il merkezi bu isimle tanınır.

“Günümüzde Bingöl’ün yerinde kurulmuş olan ve 1945 yılına kadar “Çapakçur” adıyla bilinen yerinin adına ise ilk defa ortaçağ İslam kaynaklarında Cebelü Cur (Yakut II, 102) şeklinde rastlanmaktadır.”¹ Bu isimde Cebel; dağ ve Cur; dere anlamlarından kaynaklanarak ona yakıştırıldığı belirtilse de bu ancak bir rivayet olarak nakledilmektedir. Yine bu rivayetlere göre de “Cur-car” sözcüğünün yüksek, yukarı anlamında olduğu ve dolayısıyla bu Cebelü Cur’un “Yüksek-yukarı dağ” anlamında olduğu söylenmektedir. Bugün halk ağzında cur veya car sözcüğünün yine aynı anlamda kullanılması bu ifadelerin doğru olabileceği kanısını uyandırmaktadır.

“Çapakçur adının tam olarak ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemektedir. Ancak Evliye Çelebi, Seyahatnamesi’nde Çapakçur’un Büyük İskender tarafından kurulduğunu ve bu ismi de onun koyduğunu rivayete dayanarak belirtir”² Seyahatname’de “Büyük İskender’in ağrılarına şifa bulmak ve başındaki iki boynuzundan kurtulmak için nice doktorlara başvurduğu halde bir türlü derdine çare bulamadığı için epeyce uğraşan İskender sonunda kaynağın kendisi olmasa da ondan

¹ Metin Tuncel; İslam Ansiklopedisi, 6. Kitap, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, S. 65-183

² Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Elazığ, 1996, S. 14-15

beslenen bir pınardan içip ağrılarından ve boynuzlarından kurtulmuş. Faydasını gördüğü suya “Mikdas lisanı” üzere “Cennet Suyu-Temiz Su” anlamına gelen ÇABAKÇUR adını verir.

Hekimlerden Filkos’u yanına çağırıp demiş ki: “Bu kadar zamandan beri benim nedimlerimdiniz ve ağrılarıma bir ilaç bulmaya kadir olamadınız. İlacımı Cenab-ı Allah cennet nehirlerinden verdi. Kısa zamanda burada benim için bir kale inşa edip ismini “Çapakçur” koyunuz.” Bu emir üzerine Murat Nehri kenarında üç yüz on beş günde Çapakçur kalesi inşa edilmiştir...³ Bu tarihten itibaren 1945 yılına kadar Çapakçur, il merkezinin ismi olarak kullanılır. 1945 yılında da BİNGÖL adı verildi.

Bingöl, adını bu adla anılan dağdan aldı. Dağ ise adını üzerindeki irili-ufaklı yüzlerce, beklide binlerce buzul gölden almıştır. Böylece başı pare pare dumanlı, doruğu kar beyaz olan bu yüce dağın üzerindeki buzul göller, bir kente ve bir ile isim olmakla onun bağrında ebedileşverdiler.

Bingöl adına ilişkin pek çok efsaneden en çok bilinen şunlardır:

1. Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde şöyle hikâye etmiştir. “Bir avcı, bir kuş vurmuş. Onu gölde temizlerken, kuş canlanmış ve göle dalıp kaybolmuş. Gölün ab-ı hayat kaynağı olduğu meydana çıkmıştır. Bu sır meydana çıkınca Allah’ın emriyle bin parçaya bölünmüş ve hangisinin ab-ı hayat kaynağı olduğu bilinmez olmuş.⁴ Bu bin parçaya bölünen gölü görenler de “Hani nerede o bahsettiğin göl? Bu bir göl değil ki hezar göldür. Böylece o göllerin bulunduğu çevreye halk tarafından hezar (bin) göller denmiştir. Halk dilindeki bu anlam 1945 yılında Bingöl adı olarak düzenlenerek ile verilmiştir.

2. “Bu bölgede savaşmakta olan iki ordudan birinde su sıkıntısı başlar. Savaşın nispeten hafıflediği bir sırada su sıkıntısı çekmekte olan ordunun bir kolu su bulmak için dağlara çıkar. Nitekim güzel bir su bulup içerler. Diğer arkadaşları için de bir miktar yedeklerine alıp yola çıkarlar. Fakat bir dahaki sefere kolay bulunması içinde suyun yanına bezden bir işaret koyarlar. Birliklerine dönen askerlerin yerine diğer bir kol su içmek için dağlara tırmanmaya başlar. Başlarındaki komutan bir tepeye çıkıp da yüzlerce gölü aynı anda görünce hayretini şöyle ifade eder:

³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi; Beşinci kitap, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul, 1970, S. 112-113

⁴ Evliya Çelebi; a.g.e., S. 120

- Burası bir göl değil, bin göl! Ve böylece o savaşın yapıldığı bölgedeki şehrin adı “BİNGÖL” olarak söylenilmeye başlar.”⁵

3. “Evliya Çelebinin kuş gölüne ait rivayetin deki avcının yerini Köroğlu Var yatında Köroğlu almıştır. Köroğlu gördüğü bu olağanüstü hadiseyi babasına anlatmış. Babası ona suyun Ab-ı Hayat olduğunu söylemiş, Köroğlu içmek için aynı kaynağı aramış ise de bulamamıştır. Çünkü o sırada kaynak bin parçaya bölünmüştür. Köroğlu’nun kır atı bu kaynaktan içmiştir ve ölmezliğe erişmiş bulunmaktadır.”⁶

4. “Köroğlu hikâyelerinde bir de Bingöl’den çıkan bir ırmaktan bahsedilmektedir. Bu ırmağın Çat suyu, Aras Çayı veya başka su olduğu sanılmaktadır. Ve ırmağın üstünde yüzen üç köpükten bahsedilmektedir. Rivayete göre Köroğlu bu köpükleri içerek yiğitlik, şairlik ve ölümsüzlük kazanmıştır. Köpüklerin Bingöl’den geldiği kabul edildiğinden, bu efsanede Bingöl’den Ab-ı hayat kaynağı olarak bahsedildiği görülmektedir.”⁷

5. Akkoyunlu Türk Devleti’nin hükümdarı Uzun Hasan devrinde ise, bir hükümdar Bingöl yaylalarına gelerek burada aşiret beyleriyle vakit geçirir ve sonbaharda Tebriz’e gidermiş. Bu gelişlerinden birinde bazı Türk aşiretleriyle birlikte Bingöl dağlarındaki kaynak ve göller önünde çadır kurduğu bir sırada hizmetçilerden birisi bir kesik güvercini yıkadığı esnada, güvercinin hayat bularak uçtuğu ve Uzun Hasan’ın günlerce arayıp bulamadığı bu pınara (Mitbulak) adı verildiği rivayet olunmaktadır.

6. “Bingöl’le ilgili başka bir efsane de 3650 rakımlı Koğ Tepesindeki kale ile ilgilidir. Bu tepede yüzyıllar önce yapılmış ve harabe haline gelmiş bir kale kalıntısına rastlanmaktadır. Rivayete göre eski çağlarda Doğu illerine hâkim olan bir Türk kralı kızını nişanlamış. Fakat evlenmeden önce kızın nişanlısı ölmüş. Bu acıya dayanamayan kız, dünyadan elini ayağını çekmiş. Evden bir takım eşyalar ile kışlık yiyeceğini alarak yanındaki iki kız hizmetçisiyle birlikte bu kaleye yerleşmiş. Kış mevsimi gelince buradaki yaşam tarzı değişmiş. Kar, soğuk ve tipi hayatı çekilmez duruma getirmiş. Korkun fırtınalar baş göstermiş ve bu fırtınaların çıkardığı seslere dayanamayarak kız korkusundan ölmüş. Ölmeden önce babasına bir mektup yazmış ve demiş ki:

⁵ Saim Sakaoğlu; 101 Anadolu Efsanesi, İstanbul, 1976, S. 235

⁶ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Ankara, 1995, S. 1-2.

⁷ Akbulut, a,g,e,S. 2

- Baba bilmiş ol, ben ne açlık ne de susuzluktan şikâyetçi değildim. Bu dağların heybetli bağrışından korkarak ölüyorum”⁸

1.2. İlin Coğrafik Konumu

41° 20’ ve 39° 56’ doğu boylamları ile 39° 31 ve 38° 28’ kuzey enlemleri arasında yer alan Bingöl ili, yüksek ve dağlık bir yapıya sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi’nin yukarı Fırat bölümünde yer alır. Doğusu Muş, kuzeyi Erzurum ve Erzincan, batısı Tunceli ve Elazığ, güneyi ise Diyarbakır illeriyle çevrilidir.

“İdari olarak Bingöl ilinin merkez ilçesini oluşturan Bingöl (Çapakçur) şehri Genç, Solhan, Karlıova, Adaklı, Kiğı, Yayladere ve Yedisu adlı yedi ilçeyi kendi bünyesinde bulundurmaktadır. Yani 8.125 km²’lik bir alan içerisinde bulunan 12 belediye örgütlü yerleşme başta olmak üzere 8 ilçe, 312 köy ve 800 mezraya hizmet vermektedir.”⁹

Bingöl ovasının kuzeybatısında yer alan Bingöl çevresindeki yerleşmelere olduğu kadar bölge ulaşım sistemi içerisindeki kara yollarının kavşağındadır. Nitekim Bingöl, Erzurum, Ağrı; Doğubeyazıt Görbulak, sınır kapısı üzerinden Bitlis, Baykan, Tatvan’a; Genç üzerinden Diyarbakır’a; Elazığ, Malatya, Kayseri üzerinden Ankara ve İstanbul’a uzanan yollar kavşağındadır.

Bugün itibarıyla il merkezi denizden 1151 metre yükseklikte Çapakçur ovasının kuzeybatı köşesinde Murat Suyunu Genç İlçesi civarında Kavuşan Göynük suyunun bir koluna hâkim düzlük üzerinde kurulmuştur. Elazığ-Tatvan yolu üzerindeki Bingöl, daha önceleri burada vadi içinde kurulu iken şehrin 1950’lerden sonra hızla gelişmesi sonucunda hakim olan düzlüğe taşınır. Şehrin tamamına yakın kısmı bu yeni yerinde yeni bir şehir olarak gelişmeye başlamıştır.

1.3. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri

“Dağlık bir bölge olan Doğu Anadolu’da özellikle ova tabanları ve vadi oluklarının içleri ile bu vadi tabanlarında çok sayıda şehir kurulmuştur”¹⁰ Neojen sonunda meydana gelen Çöküntü çukurlarını dolduran akarsu tortulları, verimli taban seviyesi ovaları hem verimli arazilere sahip, hem de su kaynakları açısından zengin

⁸ Akbulut a.g.e, S. 5

⁹ Hasbi Soylu; Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl, Aktif Yayınları Erzurum, 2003, S. 1

¹⁰ Nermin Tunçdilek; (1986), Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi. İ.Ö.Yay. No:3367, İstanbul S. 103

olduklarından tarihin ilk devirlerinden itibaren yerleşme sahaları olarak seçilmiş ve yüzyıllar boyunca gelişmiş şehirlere sahne olmuştur. Bu şehirlerden biri de Bingöl şehridir.

Bingöl, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Bingöl Ovasının, batısında Sağyer (Çapakçur) deresinin ovaya açıldığı kesimde bulunan Taraçalar üzerinde kurulmuştur. Bingöl şehri deniz seviyesinden yükseltisi 1150–1250 m.ler arasında uzanış gösteren Bingöl Ovasının batı ucunda; 1150 m. yükseklikte taraçalar üzerinden, batıdaki Zimme tepe ve bunun eteklerinden ova tabanına doğru yayılış göstermektedir.

“Bingöl'ün doğusunda, genel uzanışı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan ve Doğu Anadolu fay hattı üzerinde yer alan tektonik kökenli Bingöl Ovası bulunur. Uzunluğu 26 km. genişliği ise ortalama 16 km.dir. Ovanın genişliği kuzey ve güneye doğru gidildikçe artmakta ve 20–22 km.yi bulmaktadır. Kuzeyden güneye doğru eğimli olan ova güney ve batıdan tektonik hatlara sınırlandırılmıştır. Bingöl Ovası, büyük bir ihtimalle orta pliyosen sonlarında Doğu Anadolu fayı boyunca belirmiş dar ve derin hendek biçimindeki morfolojik yapı, üst pliyasen sonlarında meydana gelen tektonik hareketlerle değişikliğe uğraması sonucu ortaya çıkmıştır.”¹¹

Türkiye'nin en belirgin ve aktif yapısal unsurlarından biri durumundaki Doğu Anadolu fayı üzerinde şekillenmiş olan Bingöl Ovası yaklaşık 500 Km²'lik bir alanı kaplar. Bingöl Ovası kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanış gösteren ovanın ortalama yükseltisi 1150-1250 m.ler arasında olup, ovanın genel eğimi kuzeyden güneye doğrudur. Ovayı çevreleyen dağlık alanların yükseltileri yer yer 2000 m.yi aşar. Güneyde Akçara, kuzeyde Karir, batıda Karaömer ve Gerindul dağları ile doğudaki diğer dağlık sahadan oluşan yüksek alanlar meydana getirmektedir. Bu sınırlar içerisinde kısılan ova, Murat nehri ve kollarının aşındırması sonucu oldukça parçalanmıştır. Güneye doğru gidildikçe belirginleşen basamaklı bir yapı görünümü ortaya çıkmıştır.

“Bingöl şehrinin sınırları içinde arazi oldukça engebeli ve yüksek olmaktadır. Dağlık ve tepelik alanlar çok geniş yer kaplar. Genelde 1500–2000 metre arasında yükseltiye sahip olan tepelik alanların 3. jeolojik zaman (Neozoik Tersiyer) da tektonik hareketler sonucunda meydana geldiği tespit edilmiştir. Bingöl dağlarının yapısında

¹¹Suleyman Tonbul.; (1990) “Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfoloji ve Gelişimi”, Coğrafya Araştırmalar” Dergisi, C. 2 Şubat 1990 Say. 2 Ankara, S. 346

genellikle bazalt ve andezitler bulunur. Kuzeybatı, güneydoğu yönünde uzanan Bingöl dağlarının kuzey yamaçları hafif eğimli olduğu halde güney kesimleri oldukça sarpıtır.

Bingöl ovasının Doğu Anadolu fay hattının üzerinde bulunmasından dolayı Bingöl şehrinde deprem gerçeği bulunmaktadır.

Türkiye'nin deprem zanları incelendiğinde ilin bulunduğu yerden kuzey-doğu, güney-batı yönünde uzanan bariz fay hatlarının geçtiği görülür. Bölgede çeşitli istikametlere doğru uzanan fay çizgileri bulunur. Fay çizgilerinin farklı yüzey seviyeleri meydana getirmeden tortul tabakaların altında gizlendiği, yer yer yüzeye çıktığı, bu yerlerden de sıcak su kaynaklarının çıktığı gözlenmiştir. Bu durum belirsiz fay çizgilerinin bölgenin her yerinde olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

Bazı bilim adamları ve jeologların belirttiğine göre Bingöl, jeolojik çağlar içinde çeşitli sarsıntılara sahne olmuş, püskürük dağ kütlelerinden dolayı etkilenmiş ve özellikle Kiğı, Karlıova çevresinde görülen kaymalardan da anlaşılabacağı üzere bazı yer kütleleri henüz tam oturmamış. Zaten “Bingöl, Güneydoğu Anadolu deprem kuşağı içindedir. Bu bölgede günümüze kadar birçok önemli deprem olmuştur. 1949 yılında Kiğı, 1966 yılında Varto, 1971 yılında da Bingöl depremiyle sayısız insan ölmüştür.”¹²

1.4. Yeryüzü Şekilleri

1.4.1. Dağlar

Bingöl'ün yer şekilleri sıra dağlardan, platolardan, dağlarla platolar arasına sokulmuş ovalardan ve çukur alanlardan oluşmuştur. İlin yer aldığı ova genç faylarla sarılmıştır. Kuzey güney doğrultusundaki dağ silsileleri büyük yüksekliklere ulaşır. Bu dağ yükseltileri 3000 metreyi aşmaktadır. Ova niteliğinde ki yerler dahi 1000 metrenin üzerinde bulunmaktadır. İlin en büyük ovası olan Bingöl Ovası'nın dört tarafı dağlarla çevrilidir. Kuzey dağlarının uzantısının kapladığı güney sınırlardan başka, Bingöl'ün kuzey kesiminde yüksek dağlarla çevrilidir. “Dağların zirvelerinde buzul gölleri eteklerinde ise ormanlık alanlar görülür. Özellikle meşe ormanları yaygındır”¹³ Karlıova ilçesinin kuzeydoğusunda yer alan Bingöl Dağı silsilesi Kale Tepesinde 3250 metreye ulaşır. Bu dağ kütesinin başlıca zirvesinin coğrafi mevki 41°27' doğu tülü ve 39° 20' kuzey arasındadır. Bingöl dağının çatı çizgisi güneydoğu-kuzeybatı istikametine uzanan ve 10 km.lik bir mesafede, yüksekliği 3000 metreyi aşan hafif dalgalı bir sırt

¹² Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 12

¹³ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitapevi Yayınları, Elazığ, S. 43

teşkil eder. Doğuda ise dağ kütlesinin yüksek mihveri, Hınıs ve Varto ovalarını ayırmak üzere, güneydoğuya doğru bükülerek sona erer. Bingöl'ün adları henüz kati şekilde tespit edilmemiş ve yükseklikleri gerçek olarak tayin edilmemiş başlıca üç zirvesi vardır. Bunların en yüksekği Kale Tepesidir.

1874 yılında dağı gezmiş olan Radde, başlıca yüksekliği 3684 metre olarak tahmin etmiştir. R.Kiepert haritasında ise, bu yükseklik 3690 metre olarak gösterilmiştir.

1898 senesi yazında Bingöl'de dolaşarak dağ kütlesinin 1:63.360 ve 1:190.080 mikyaslı iki krokisini almış bulunan H.F.B. Lynch ve F.Oswald bu zirvenin 3283 metre yükseklikte olduğunu göstermiştir.

Stesler'in Handatlas'ında da kaydedilen bu rakım daha önce Strecher tarafından verilen yükseklikten (3135 m.) biraz fazladır. En son yapılan ölçümlemeler sonunda bu yükseltinin 3250 ile 3300 metre arasında olduğu ve bununda Lynch haritasındaki ölçüye uyduğu görülmektedir. Bingöl kütlesinin kuzey ve güney yükseltileri birbirine hiç benzemez. Kuzeyden Erzurum civarındaki Palandöken Dağı'ndan veya Tekman yaylasından bakıldığı zaman az meyilli ve hafif dalgalı yaylalar üzerinde gayet tedrici bir şekilde yükselen Bingöl, hiç de azametli bir dağ görüntüsü yaratmaz ve bilardo masasına benzer. Dağ yükseltisi burada zemini 1600 metreye kadar inen Varto Ovası üzerindeki dik bir set gibi yükselir." Dağın bünyesinde kısmen bazalt nevinden akıcı, kısmen de andezit tipinden kıvamlı lavlar büyük yer tutar. Bu lav yığınının ibaret olmasına rağmen, Bingöl Dağı'nı, Strecher ve Radde'nin far etmiş oldukları gibi, yanardağ saymak ve yamaçlardaki geniş çukurları kenarı kısmen ortadan kalkmış ve volkan krateri telakki etmek doğru değildir. Lavlar, üçüncü zaman ortasındaki iltiva hareketlerinden daha sonra meydana gelmiş kırılmalarla yer sathına çıkıp, bir örtü gibi yayılmışlar ve daha yeni kırılmalar sonunda ise, bu örtünün birliği kaybolarak bazı kütleler çökmüş ve bazıları da yükselmiş hale gelmişlerdir. Bingöl Dağı ile kuzeyindeki Varto ovası arasındaki büyük yükseliş farkı bu surette meydana gelmiş olacaktır. Dördüncü zaman içinde Bingöl Dağı üzerinde, birçok yüksek dağlarda olduğu gibi, korların birikmesi yüzünden, bir yükselti oluşmuştur."¹⁴ Bu birikinti dağın gölge tarafını meydana getiren kuzey yamacında yerleşmiş ve buzullar burada arazini meyiline uyarak, kuzeye doğru kaymıştır. Buz ve karla kaplı olan bu dağ bol yağmur ve kar olan

¹⁴ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 8

önemli bir su deposu rolünü oynar. Birçok akarsular dağın yamaçlarından doğarak, dar boğazlara akmadan önce yayla yüzüne akar. Aras Nehri'nin kaynakları Bingöl'ün kuzeybatı yamaçlarında bulunur. Kuzey yamacından inen birçok dereler ve sel yatakları Aras'ın yukarı kaynağına katılır. Kuzeydoğudan çıkan Hınıs suyu, dağın bütün kuzey bölümünden çıkan akarsuları toplayarak Fırat nehrinin bir kolu olan Murat ırmağına dökülür. Kuzey yamacının suları Çarbugor (Çarbarh) çayının kollarını meydana getirir. Kuzey batı yamacının sularını ise, Göynük çayına gider ve peri suyunun bazı kaynakları dağın batı yamacında bulunur.

Suların bolluğu ve çayırıları yeşilliği ile Bingöl, eski Ermeni ananesine göre, cennet telaki edilmeğe ve bugün bile Doğu Anadolu göçebeleri arasında efsanevi bir şöhret sahibi olmaya hak kazanmıştır.

Karlıova ilçesi'nin güneydoğusunu Şerafettin Dağları kaplar. Kiğı ilçesinde 2563 metre yüksekliğe kadar ulaşan Şeytan Dağları ile Bingöl, Güneydoğu Anadolu'ya göre doğuda bir dam görünümü taşır. Bu yükseklikleri Kiğı'nın Seyit Kasım Dağı'nda 2400 metreye ulaşmaktadır. Kuzeyden, güneye doğru yaklaştıkça yüksek tepeleri ile Solhan Dağları Silsilesi karşımıza çıkar.

Bingöl'de volkanik sahaların yoğunlaştığı yer Göynük Suyu ile Peri Suyu arasındaki bölgedir. Buradaki dağların bünyesinde kısmen bazalt türünden akıcı, kısmen andezit tipin de kıvamlı lavlar büyük yer tutar. Üçüncü zaman sonlarındaki tektonik hareketler sonucunda kırılmalardan sonra yeryüzüne çıkan lavlar bir örtü gibi etrafa yayılmıştır. Bu oluşumlar sırasında bazı kütleler çökmüş, bazıları ise yükselmiştir. Bingöl Dağları bu zamanda teşekkül etmiştir. “İlin en yüksek dağları şunlardır: Bingöl (3250 m.), Çötele (Genç'te 2940 m.), Şeytan Dağları (2906 m.), Çoriş (2793 m.), Elbeyi (Kiğı 2250 m.), Şerafettin Dağları (2544 m.), Karaömer Dağı (2477 m.), Gerdilek (2350 m.), Gökdere (2100 m.), Kuruca (2260 m.) ve Haküstün (2250 m.) ile Çoriş (2150 m.) dağlarıdır.”¹⁵

1.4.2. Ovalar

Bingöl'de dağlar orta kısımlarda birbirinden uzaklaşarak genişlemiş ve bu genişleyen yerde Bingöl ovası meydana gelmiştir. Bu ovayı birçok akarsu çeşitli yönlerde parçalamıştır. Ovanın yüzölçümü 80 km² olup deniz seviyesinden yüksekliği

¹⁵ Akbulut; a.g.e, S. 9

1150 metredir. Toprağı tarıma elverişli olup son yıllarda ovada tahıl, şeker pancarı, pirinç ve çeşitli sebze ve meyve yetiştirilmektedir.

Karlıova ilçesinde yükselen dağlar arasında geniş düzlüklere rastlanılmaktadır. Bu düzlükler yayla olarak kullanılır. Hayvancılığın geliştiği bu yaylaların çevresi yüksek dağlarlar kaplıdır. Bu alanlarda büyük otlaklar vardır. Ayrıca sıklıkla büyüklü küçüklü göllere rastlanılmaktadır.

Erzurum'a kadar uzanan dağ kütleleri arasında yer alan bu düzlüklerde köyler yerleşmiştir. Bu alanlar mera ile kaplı olduğundan, bilhassa yaz aylarında konargöçerler tarafından bu yerler otlak olarak seçilmektedir.

Bingöl ilinin Yedisu İlçesi ile Genç ilçesi'nin Sivan Bölgesi ve Solhan ilçesi'nin Muş iline doğru olan kesimlerinde de bu düzlükler görülmektedir.

Bingöl ovası ise, şehrin kuzey ve doğu doğrultusunda uzanır. Ovanın etrafı yükseltilerle çevrilidir. Güneydoğu'ya doğru hafif eğimle alçalan ovayı bir çok akarsu besler. Bilhassa Çapakçur deresi ile Gayt Sununun taşıdığı çakıllar ovanın bazı kısımlarını kaplamıştır.

Türkiye'nin en belirgin ve aktif yapısal unsurlarından biri olan Doğu Anadolu fayı üzerinde şekillenmiş olan Bingöl ovası yaklaşık 500 km²'lik bir alan kaplar.

Bingöl ovası kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanış gösteren ovanın ortalama yükseltisi oldukça fazladır. Ovanın genel eğimi kuzeyden güneye doğrudur. Ovayı çevreleyen dağlık alanların yükseltisi yer yer 2000 m.yi aşar. Güneyde Akçakara, kuzeyde Karir, batıda Karaömer ve Gerindol dağları ile doğudaki diğer dağlık sahadan oluşan yüksek alanlar meydana getirmektedir. Bu sınırlar içerisinde kalan ova, Murat nehri ve kollarının aşındırması sonucu oldukça parçalanmıştır. Güneye doğru gidildikçe de belirginleşen basamaklı bir yapı görünümü ortaya çıkmıştır. Ovayı Murat nehri drene etmektedir.”¹⁶

1.4.3. Akarsular

Bingöl ili sınırları içinde bulunan yüksek dağlar bol yağmur ve kar alır. Bu yüzden bu dağlar bir su deposu gibidir. Dağlardan çıkan gözeler, dereleri ve dereler ise nehirleri oluşturmaktadır. Akarsuların en önemlileri şunlardır:

¹⁶ Süleyman Tonbul; “Bingöl Ovasının ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi” Coğrafya Araştırmaları Dergisi, C. 2 Şubat 1990 Say. 2, Ankara, S. 346

Peri Suyu: Kiğı ilçesinin bucağı iken sonradan ilçe olan Yedisu'dan Bingöl ili sınırlarına giren ve Elmalı ve Kelağaç derelerini içine alan Peri Suyu, genişleyen ve daralan yatağı ile Tunceli'ye doğru akar. Kiğı ilçesi kenarından geçerken bu ilçeden akan Kerek Deresi'ni ve daha güneyde Harar Suyu'nu ve Çerik Dağı'ndan gelen Fas Deresi'ni ve daha güneyde Çobi Suyu ile Kalman Deresini de içine alarak yüksek ve yalın dağlar arasında kıvrıla kıvrıla kendisine yön verir. Su kenarında yer yer mera ve tarlalara rastlanır.

Peri suyu kenarlarından yükselen dağlık arazilerde sık sık heyelan olaylarına rastlanır. Toprak kaymaları bu civarda yerleşen köyleri tehdit eder. Arazi zemini henüz oturmadiğundan, bu kaymalar yöreden geçen karayolunu tahrip etmektedir. Bu su kenarındaki yerleşme yerleri sayısı oldukça fazladır. Ancak bu havalideki köylerin bazıları heyelan nedeniyle yer değiştirmişlerdir.

Göynük Suyu: Kargapazarı köyünden doğan bu su Bingöl Dağı'nın batı yamacında yer alır. Coriş dağı'ndan Cebir-Ceban ve Halifan derelerini de alarak Mendo Suyu ile birleşir ve Genç İlçesi civarında Murat Nehri'ne dökülür.

Murat Nehri: Bu nehir Doğu Anadolu'da Fırat'ın iki kolundan en uzun olanıdır. Uzunluğu 722 kilometredir. Aladağ'dan ve Muratbaşı Dağı'ndan çıkan kolların birleşmesiyle oluşur. Aktığı çığır boyunca sağdan ve soldan çeşitli kollar alır. Keban yakasında ise, Fırat'ın öteki kolu olan Karasu ile birleşir.

Muş'un kuzeyinden geçerek Genç ilçesi sınırlarından Bingöl'e giren Murat Nehri Elazığ'a doğru akar. Nehir bazen dağlık bazen de düz alanlardan geçer. Nehir boyunca birçok yerleşme mevcuttur. Yatağı kumludur. Genç ilçesini Bingöl'e bağlayan karayolu üzerindeki Genç Köprüsü bu nehir üzerinde inşa edilmiştir. Muş-Elazığ demiryolu ekseriye bu nehir vadisini takip ederek yapılmıştır. Vadi boyunca yükselen dağlar çok kez çıplaktır. Bazı yerlerde meşeliklere rastlanır. Kış aylarında bu dağlardan inen karlar demir yolunun kapanmasına neden olur. Murat Nehri Elazığ'ın Palu ilçesi sınırlarından Bingöl'ü terk etmekte ve sonra Keban Barajı Gölüne dökülmektedir. Bu nehir Genç'e varmadan Bingöl Çayı, Gayit Suyu ve Karlıova Deresi'ni de içine almaktadır.

Çapakçur Çayı: "Kaynağını Bingöl ovasının batısındaki Gerindol dağından alan Çapakçur Çayı batı-doğu doğrultusunda akış gösterir. V tipi yarma boğaz içerisinde

akışına devam ederek Bingöl ovasına açılır ve bu kesimde batıdan gelen Göynük Çayı ile birleşerek güneye doğru akışına devam eder.”¹⁷

Gayt Çayı: Kaynağını Bingöl ovasının kuzeybatısındaki Karir Dağı yamaçlarından alarak ovaya kuzeybatı kesiminden açılır. Bu iki akarsu Bingöl şehri Kaleönü Mahallesi yakınlarında birleşerek güneybatıya doğru akışına devam eden bu akarsu Murat Nehri ile birleşerek dış drenaja bağlanır.

1.4.4. Göller

Bingöl’de çok sayıda küçük göl vardır. Zırlır, Kerkiş, Sar, Kuş, Harem, Manastır, Er, Kılılı, Cebbar, Ballı, Kanlı, Hatun, Kasım, Şar ve İçme Gölleri bunların başlıcalarıdır.

Dağ ve yaylalarda mevcut çok sayıdaki göllerden dolayı Bingöl adını alan ilin gölleri hakkında çeşitli söylentiler ve efsaneler vardır. Birçoğunun çeşitli dertlere deva olduğundan tutun da insanları gençleştiren kudretlerine kadar her çeşit rivayet söylenmektedir. Ünlü gezgin Evliya Çelebi bu gölleri tek tek ele alarak anlatmış ve bunların her birinin faydalarından ayrı ayrı bahsetmiştir. Bu göllerden başlıcaları:

“Harem Gölü: Avratlar görüp semiz ve iri olurla. Çıkup doğururken acı çekmezler.

Er Gölü: Burada yıkanan adamın, her cihetle kuvvet bulup, cimaa iktidar artar.

Kılılı Göl: Balığ olmamış bir masum, buraya üç kere girüp yıkansa, kılılı olur.

Manarmik Gölü: Sara hastalığına yakalananlar içse kusa kusa ya kurtulur, ya ölür.

Miskin Gölü: Bundan için adam cüzamdan kurtulur.

Muhannis Gölü: Bundan için elbette korkak olur.

Cebbar Gölü: Nuş eden insan ve hayvan, merhametsiz olur.

Ballı Göl: Şekerden leziz olup, sabah vakti kenarında kudret helvası bulunur.

Kanlı Göl: Elbette bunda her sene bir adam boğulur.

İçme Gölü: Üç kere içen, on beş kere müsül içmiş kadar amel (İsal) olur.

Aynel Hayat Gölü: Yedi kere içenin hiçbir derdi olmaz. Tendürüst olur.

Buz Gölü: Burada bulunan balığı yiyen, erbabı cimadur olur.

¹⁷ Hasbi Soylu; Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl, Aktif Yayınları, Erzurum, 2003, S. 19

Kasım Gölü: Küçük bir göldür. İçinde altun ve gümüş cevheri vardır. Ama adam olmak kastıyla içine girse boğulur.

Kerkis Gölü: Her sene birçok akbaba gelüp, bu gölde çimenerek gider. Bu gölden bir adam içse, aksakallı olur.

Şar Gölü: Herhangi yemek pişirilirken bu sudan kafi miktarda atılsa leziz olur.

Bundan gayrı gölle abuhayattan nişan verir tatlı sular olup, esvap yıkanırken sabuna lüzum kalmaz. Bu göllerde olan balık hiçbir gölde yoktur. Kargı, alabalıklarının çeşidi, hardan balığı, pullu balık vesaire bulunur.”¹⁸

1.5. İklim

Türkiye’nin iklimini etkileyen faktörlerin başında ülkenin Dünya üzerindeki yeri gösterilebilir. Türkiye engebeli, yüksek ve ortalama yükseltisi 1132 m. olan kütleli yapıya sahip bir ülkedir. Ülkenin deniz seviyesine göre yüksek olması, kıyıya paralel dağ sıralarının varlığı, denize yakınlık ve uzaklık gibi coğrafi faktörlerin etkisiyle iklim özellikleri bakımından bir çeşitlilik gözlenir. Başka bir anlatımla, konum ve relief özelliklerinin ülkenin iklim koşulları üzerinde birçok etkisi vardır.¹⁹

“Türkiye konum itibarıyla, yıl içinde farklı kökenli hava kütlelerinin etkisi altında kalır. Ülkenin tüm iklim olaylarını bu hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri düzenler. Bununla birlikte, hava kütleleri yeryüzünde sürtünme, zeminin tabiatı, yükselti ve yer şekillerinin uzanış doğrultusu nedeniyle termik ve dinamik değişimlere uğrar.”²⁰

Bingöl Doğu Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Fırat bölümünde ve bu bölümün de doğuya doğru uzanan en uç kısmında bulunmaktadır. Bu coğrafi konum nedeniyle bulunduğu bölgenin karasal iklim özelliklerini gösterir.

Basınç değerleri yöredeki iklim koşullarının belirlenmesinde karasallık, yükselti, bakı ve orografik özellikler gibi coğrafi faktörler de önemli rol oynar. Bingöl ve çevresinde basınç koşulları değerlendirildiğinde ilkbaharda normal, yaz aylarında normalin altında, sonbahar ve kış aylarında ise yüksek basınç değerleri görülmektedir. Yani yıl boyunca bir kararlılığın olduğu söylenebilir. Bingöl ovası ve çevresinin çeşitli bölümleri arasında da yağış, rüzgâr ve termik koşullar bakımından önemli farklılıklar

¹⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi; 5. Kitap, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1946, S. 121

¹⁹ Ali Koçman.; Türkiye İklimi, Ege Üniv.Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:72 İzmir, 1993, S. 1

²⁰ Koçman; a.g.e., S. 2

ortaya çıkmasına yol açar.”²¹ Araştırma sahasında rüzgâr frekansları ve esiş yönü üzerinde genel atmosfer sirkülasyonundan çok topografik koşullar etkilidir. Bu nedenle Bingöl’de yıl içerisinde batı sektörlü rüzgârlar hâkim durumdadır.

Bütün bunlara bağlı olarak Bingöl’de karasal iklimin özelliğine bağlı olarak gece ile gündüz, en sıcak ay ile en soğuk ay arasındaki sıcaklık farkı fazla olmaktadır. En sıcak ay Ağustos en soğuk ay ise Ocak’tır. İlin sıcaklık şartları üzerinde başta enlem olmak üzere (38° kuzey enlemi), deniz seviyesinden ortalama yüksekliğin fazla olması etkenleri rol oynamaktadır. Uzun yılların sıcaklık ortalamalarına göre en yüksek sıcaklık değeri 42 °C, en düşük sıcaklık değeri -22 °C, yıllık sıcaklık ortalaması da 12,1 °C dir.

“İlkbaharla birlikte hava ısınmaya başlasa da çevredeki dağların yüksekliği sebebiyle dağlık kısımlar nispeten soğuk olur. Ova ile dağlar arasında görülen basınç farkından ötürü ovaya doğru bir hava akımı görülür. Sonbahar ve kış mevsiminde ise Sibirya’da ki yüksek basınç merkezi Bingöl’ü de etkisi altına alır. İlde hâkim olan rüzgârlar genellikle kuzey-batı istikametinde eser”²²

Karasal iklim Şartlarının genel karakterinde uygun olarak yağmur şeklindeki yağış en çok ilkbahar aylarında görülür. Kış aylarındaki yağış ise kar şeklinde olmaktadır. Bingöl’ün yıllık ortalama yağış miktarı 914 mm’dir. Ortalama karla örtülü gün sayısı 79 gün civarındadır.

“Bingöl’de iklim ilçelere göre değişiklikler göstermektedir. İlin merkezi ile Kiğı ve Genç ilçelerinde mikroklima görülmektedir. Genç ve merkez ilçelerinde iklim oldukça yumuşaktır. Bu ilçeler kışın kar bahar ve yaz aylarında yağmur şeklinde yağış olmaktadır. Genç ilçesinde en düşük sıcaklığın -15°C,-17°C olduğu ve yazın ise sıcaklığın 35°C-37°C kadar yükseldiği bilinmektedir. Karlıova ilçesinde ise kışlar sert -30°C-37°C, yazlar ise serin ve 35°C civarında olmaktadır. Solhan ve Kiğı ilçeleri bu iki iklim arasında değişik özellikler yaşar. Adaklı, Yedisu ve Yayladere ilçeleri iklimi Kiğı iklimiyle benzerlik gösterir. Peri Suyu ve Murat nehri boylarının iklimi nispeten daha ılımandır. Sonbaharda don olayları Ekim, Kasım aylarında başlar. İlkbaharın son donları ise mart ve nisan aylarına kadar sürer. İlin havası genel itibariyle rutubetsizdir”²³

²¹ Süleyman Tonbul; “Bingöl ovası ve Çevresinin İklimi” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C., 4, Sayı:1 Elazığ, S. 310-311, 1990

²² Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi Yayını, Elazığ, 1996, S. 25

²³ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 26

1.6. Toprak ve Bitki Örtüsü

Bingöl’de toprak ve bitki örtüsü başta olmak üzere, litolojik yapı ve eğim koşulları gibi coğrafi faktörlerin denetiminde şekillenmiştir. Nitekim fiziksel ve kimyasal ayrışmaya karşı direncin fazla olması anında eğim değerlerinin de yüksek olduğu üst permien formasyonları ile volkanik arazi üzerinde ortaya çıkan ince toprak örtüsü üzerinde çalı bitkisi yayılış gösterir. Buna karşılık aşınmaya karşı direncin zayıf olduğu topraklar üzerinde özellikle eğimin az olduğu etek kısımlarındaki zanol topraklar üzerinde orman bitki örtüsü gelişmiştir. Ancak bu topraklar büyük ölçüde tarım alanı durumuna dönüştürüldüğünden üzerinde bulunan ormanlık alanlar çeşitli etkenlerden dolayı Çalı-orman şekline dönüşmüştür. Bingöl merkez ilçesinin doğusundaki tektonik kökenli havza tabanında ise, Murat Nehri ve kolları tarafından taşınan malzemelerin çökmesi ile oluşan alüviyal ve kolüvyal topraklar gelişmiştir. Şehrin doğu kesimlerinde ise kahverengi orman toprakları yayılış gösterirken, kuzeydeki eğimli yamaçlarda kolüviyal topraklar gelişme göstermiştir. Kolüviyal topraklar genellikle dik eğimlerin eteklerinde yer çekimi, toprak kayması, yüzey akışı ve yan dereler ile kısa mesafelerden taşınarak biriktirilmiş ve kolüvyum denen materyal üzerinde oluşmuş olan bu topraklar, genç frofilli topraklardır.

Bilindiği üzere herhangi bir sahadaki doğal bitki örtüsünün özellikleri, iklim, yükselti, toprak gibi koşullarla doğrudan ilişkilidir. Bitkilerin gelişebilmesi için elverişli koşulların bulunduğu alanlar sık ve gür bir bitki örtüsüyle kapandığı halde, yağışı yetersiz olan yerlerin, seyrek ve cılız bir bitki örtüsüyle kaplı olduğu görülür. Bu doğal ortam üzerinde beşeri müdahaleler sonucunda da, doğal görünüm tamamen değişebilmektedir.

“Bölge içerisinde yükselti, toprak örtüsü ve iklim koşullarındaki değişmelere bağlı olarak bitki, örtüsü dağılışı da farklılıklar ortaya çıkmıştır. Yükseltinin 2300–2400 m’ye kadar ulaştığı kesimler doğal orman sınırını oluşturmaktadır. Özellikle çeşitli meşe türlerinden meydana gelen, üst sınırlarına doğru ise yer yer, nemli bir özellik gösteren titrek kavaklara geçen bu kuru ormanlar gür bir topluluk oluşturmaktadır. Öyle ki, bu özelliğiyle Bingöl ve çevresi Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde orman açısından zengin bir yöre olarak bilinir. Buna karşılık 2300–2400 m.lerden sonra orman üst sınırından itibaren yüksek dağ-plato stepleri ve alpin çayırlara geçilir”²⁴

24 Hasbi Soylu; Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl, Aktif yayınevi, Erzurum, 2003, S. 21

Dağlık alanlarda ise geven türü yaygındır. Bölgede tepe ve sırtlar üzerinde yayılış alanı geniş olan meşe topluluklarına rastlamak mümkündür. Bu topluluk içerisinde çınar, çitlembik gibi türlere sık olarak rastlanır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA BİNGÖL

İnsanlık tarihinde Eskiçağ veya ilkçağ dediğimiz dönem yeryüzünün birçok yerinde çeşitli faaliyetler doğrultusunda yaşanmıştır. Tarih öncesi çağlar, Tarihi Çağlar diye iki döneme ayrılır Bu ayrılmada esas alınan yazının kullanımudur. Yazının icat edilmesi ve kullanılmasıyla Tarihi Çağlar başlamıştır. Yazının icadı M.Ö 3000'lere tekabül etmekte olup yazıyı ilk olarak Sümerler icat etmişlerdir. Bingöl ili gerek Tarih öncesi çağlarda ve gerekse Tarih Çağlarında çeşitli faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır. İlkçağ döneminin tam olarak ne zaman sona erdiğiyle ilgili fikir ayrılıkları vardır. M.S 375- kavimler Göçü, 395- Romanın ikiye ayrılması, 476 Batı Romanın yıkılması gibi fikirler ileri sürülmektedir.²⁵

Tarih öncesi çağlarda yazının olmayışından yazılı kaynaklar yerine yapılan arkeoloji kazılardan bilgi almaktayız. Yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntularla bu dönem hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yapılan kazılarla Anadolu'nun tarih öncesi dönemi hakkında bilgi edinilmeye çalışılmaktadır.

2.1. Paleolitik (Yontma Taş Devri) Çağ

İnsanoğlunun Anadolu yarımadasındaki en eski yerleşmeleri paleolitik çağın başlarına değin uzanır. Palaios: eski ve lithas: taş sözcüklerinden türetilerek paleolitik yani eski taş çağı ya da Türkiye'deki yaygın kullanımıyla Yontma Taş Devri adı verilen bu dönemde insanlar değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak, geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı.²⁶ Mesken olarak önceleri doğal mağaraları, kaya altı sığınaklarını ve giderek açık havada dal, çalı çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları çok ilkel barınakları kullanmışlardı. Sürekli oturulmayan bu barınaklar, besin kaynaklarının konumuyla ilgili olarak zaman zaman yer değiştirmekteydi. Üretim konusunda hiçbir bilgisi olmayan geçimini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan ilk insanlar günlük yaşantılarını, doğada kolaylıkla bulunan iri çakıl taşlarından kaba aletler yaparak kolaylaştırmaya çalışıyorlardı.

²⁵ Ekrem Akurgal; Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak Yayınları, 9. Baskı, Ankara, 2000, S. 19

²⁶ Firuzan Kınal; Eski Mezapotamya Tarihi, AUDTCF Yayını, Ankara, 1987, S. 22

İnsanlık tarihi sürecinin en uzun bölümünü oluşturan paleolitik dönem, taş teknolojisindeki gelişimlere göre “Alt”, “Orta” ve “Üst” olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır.

Anadolu yarımadasındaki en erken yerleşme izleri Alt Paleolitik Çağ’dan (Eski Taş Devri) kalmıştır.

“Türkiye’deki paleolitik çağın en eski yerleşme yeri İstanbul’da Küçük Çekmece Gölü’nün kuzey ucundaki Yarımburgaz Mağarasıdır. Paleolitik çağın son evresi günümüzden 40 bin ile 10 bin yılları arasında yaşanmıştır. Bu zamanda dünyanın iklimi oldukça soğuktur. Üst paleolitik denen bu kısa ve fakat gelişmiş evrede, nesli günümüzden 30–40 bin yıl kadar önce tükenen “Homo Sapiens Neandertalensis” yerini “Düşünen İnsan” da denen ve günümüz insanının özelliklerini taşıyan “Homo Sapiens Sapiens” türüne bırakmıştır. Taş aletler çok gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Kemikten yapılmış iğne ve bu gibi aletler bu evrenin ürünüdür; ancak en dikkat çekici özellik ise yeni Sanatsal etkinliklerdir. Bu aynı zamanda insan oğlunun ulaşmış olduğu zihinsel düzeyin en somut kanıtıdır.”²⁷

Doğu Anadolu bölgesinde bu döneme ait yerleşmelere birçok yerde rastlanmasına (Çamuşlu, Kars, Küllününini, Elazığ) karşın Bingöl bölgesinde bir yerleşmeye rastlanılmamıştır.²⁸

Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerini içerisine alan coğrafi bölge doğal şartların elverişli olması sebebiyle paleolitik (Yontma Taş – Eski Taş) döneminden itibaren çeşitli toplulukların iskân ettiği alan olmuştur.²⁹

Günümüzdeki son araştırmalara göre jeoloji çağlarının sonuncusu olan dördüncü zamanda Bingöl ve civarı kar ve buzlarla kaplı bulunmaktadır. İnsanların Anadolu’ya Suriye üzerinden Fırat boylarını takip ederek geldikleri ve bu gelişin dördüncü zamandan sonraki devreye rastlandığı bilinmektedir.³⁰

Doğu Anadolu’da buzul aşılmasına ait şekiller Cilo, Keşiş, Şeytan dağlarında ve Bingöl yaylasında kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu devirde Bingöl civarında insanların yaşaması imkânsız olmuştur. Buzulların kaybolmasıyla, iklim normalleşmiş ve insanlar buraya yerleşmeye başlamışlardır.

²⁷ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul, 1996, S. 69-70

²⁸ Veli Sevin; Başlangıçtan Perslere Kadar Anadolu Arkeolojisi, İstanbul, S. 11-15

²⁹ Muhammed Beşir Asan; Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII yüzyılları) Ankara, 1992, S. 221

³⁰ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 30

2.2. Mesolitik (Ara Taş Dönemi) Çağ

Buzul çağının sonları (würm) ve Holosen çağının başlarına doğru günümüzden 11–12 bin yıl kadar önce dünyamızda yeni iklim koşulları belirmeye başladı. Buzullar kuzeye doğru çekildi ve eskinin soğuk iklimi giderek ısınmaya yüz tuttu. Bu gelişmeler günümüzdekini andıran yeni çevre ortamlarının belirişine yol açıyordu. Bununla ilgili olarak bitki ve hayvan türleri de değişmeye başladı. Sözelimi Buzul Çağı’nın kalın postlu mamut türü iri hayvanların yerlerini daha küçük ve çevik olanlara bırakıyordu.³¹

İnsanoğlu ekolojik ortamdaki bu köklü değişmelere ayak uydurmakta hiç duraksamadı. Böylelikle de yeni bir döneme imzasını atmış oluyordu.³²

Bazen Epipaleolitik olarak da adlandırılan mesolitik dönem paleolitik’ten Neolitik Çağ’a geçişi hazırlayan bir geçiş süreci görünümündedir. Mesas: Orta, ara ve lithas: taş sözcüklerinden türetilerek mesolitik yani orta taş ya da Ara Taş Çağı adı verilen bu dönemin teknolojik açıdan yeni ekolojik ortama kültürel bir geçiş yansıttığı da söylenebilir. Öyle ki, taş alet endüstrisi yönünden Paleolitik Çağ’ın geleneklerini sürdürmekle birlikte, daha küçük ve dolayısıyla daha hızlı yeni hayvan türleri avcılıkta önemli teknolojik gelişmelere zorlanmaktaydı. Çünkü bir tavşanı iri bir el baltasıyla avlamak olanaksız denecek kadar zordu. Bu yüzden de eski hantal silah ve aletlerin yerini artık yenileri almalıydı.³³ Örneğin artık ok ve yay gibi silahlar gerekli hale gelmişti. Mesolitik Çağ insanların en çarpıcı özelliği “Mikrolit” denen, obsidyen çakmaktaşı vb. taşlardan yapılan küçük taş aletleridir. Bunun yanında kemik alet kullanımında artış ve aletlerde çeşitlenme görülür. Üst paleolitik Çağ’ın sonlarına doğru çevrede kimi değişikliklerin başladığı; besin ekonomisinin deniz ürünleri ile yabanıl dağ keçileri ve geyik türlerine dayanan bir biçime dönüştüğü; bu hayvan türleriyle ilişkili olarak da “mikrolit” denen minik aletli bir endüstriye geçildiği, dibek ve öğütme taşlarının varlığından da en azından tahıl öğütme sürecine girildiği belirlenmiştir. Bunun yanında, çağın ilerleyen teknolojisi ilk kez olarak kompozit (karmaşık) aletlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Çakmaktaşı ya da obsidyen mikrolitlerin ahşap ya da boynuz bir sapa sıra halinde çakılması ile yapılmış oraklar bu dönemin buluşları arasındadır. Bu da üretimde biçme işleminin ortaya çıktığına kanıttır. Bütün bunlar

³¹ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisinin ABC’si, Simavi Yayınları, İstanbul, 1991, S. 8-9

³² Kılıç Kökten; Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, IV. Türk Tarih Kongresi, S. 195-206

³³ Kılıç Kökten; Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler, A.Ü.D.T.C. Dergisi V/2, 1947, Ankara, S. 227-233

Mesolitik Çağ Anadolu insanların çevrelerini kendilerinden önce gelenlerden önce gelenlerden çok daha etkili bir şekilde değerlendirmeye başladıklarını gösterir. Kimi mağaraların kırmızı boya ile yapılmış insan ve hayvan resimleriyle süslenmesi bu çağ insanında sanatsal yaklaşımlarda bulunduklarını gösterir.

Anadolu'daki mezolitik Çağ'a ait yerleşmeler daha çok Toroslar'ın güneyi ile Marmara Bölgesi ve Batı Karadeniz'de yoğunlaşmıştır. Karain (Antalya), Şarklı Mağara (Gaziantep), Baradız (Burdur), ilk kez kompozit aletler ortaya çıkmış, oraklar üretilmiş ve üretime geçilmiştir.³⁴

Bingöl yöresinde tarih öncesi dönemlerin aydınlatıcı nitelikte araştırma ve kazı yapılmamış ancak Bingöl dağlarında tarih öncesi dönemde obsidyen(Doğal Cam) yataklarının bulunduğu bilinmektedir.³⁵

Solhan çevresinin (Şeref Meydanı) obsidyen yumru tarlaları prehistorik devirlerin tabii kaynakları olarak göstermek yerinde olur.³⁶

Mesolitik çağa ait Bingöl çevresinde herhangi bir yerleşme yeri veya kalıntılara rastlanmamış, ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çağın tabii kaynaklarından olan obsidyen yataklarına (Solhan ilçesi, Bingöl Dağları) rastlanmıştır.

2.3. Neolitik (Yeni Taş- Cilalı Taş Devri) Çağ

Çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temelini oluşturan ve neos= yeni, lithos= taş sözcüklerinden türetilerek Neolitik yani yeni taş dönemi, Türkiye'deki yaygın kullanımıyla cilalı Taş Devri insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçtir. Çünkü bu süreçte insanoğlunun yaşam ve geçim tarzı köklü değişikliklere uğrayarak, bir bakıma günümüz uygarlığının temelleri atılmıştır. Bu dönemin ana öğeleri, geçici doğal barınaklardan kalıcı köysel yaşama; giderek avcılık ve toplayıcılıktan üretime yani tarım ve hayvancılığa geçiş olarak özetlenebilir. Böylelikle artık insanoğlu doğal çevreye yalnızca asalak ve yıkıcı bir anlamda

³⁴ Veli Sevin; Başlangıçtan Perslere Kadar Anadolu Arkeolojisi, İstanbul 1997, S. 17-18

³⁵ Muhammed Beşin Aşan; Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri(XI-XIII .yy. lar) Ankara-1992-S. 22

³⁶ Kılıç Kökten; "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" Belleten, C.XI. Sayı: 43, S. 431

karışmakla yetinmeyerek, beslenebilmesi için yararlı bitki ve hayvan türlerinin çoğaltılmasını sağlayarak üretimci- yapıcı olmuştur.³⁷

İnsanoğlu ile doğal ortam arasında yeni bağlantıların kurulmasına, dolayısıyla yeni bir yaşam biçimine yol açan en büyük etken günümüzden 13-14 bin yıl öncesinde son buzul çağının bitişini izleyen dönemde yavaş yavaş beliren iklim değişiklikleridir; çünkü dördüncü zamanın son buzul devrinde(würm) Avrupa'nın kuzeyindeki buzulların çekilmeye yüz tutmasıyla iklim giderek ılımanlaşmış, bugünkülerini andıran bir bitki örtüsü ile hayvan türleri ortaya çıkmaya başlamıştı.³⁸ Sonradan tarıma alınacak ve evcilleştirilecek buğday ve arpa gibi bitkilerle, koyun, keçi, domuz gibi hayvan türlerinin yabanıl olarak belirmesi sonucu mağara döneminin avcılık koşulları giderek değişti. Böylelikle avcılık ve besin toplayıcılığının yerine önce yerleşik düzene geçiş, sonra da çiftçilik almaya başladı. Çünkü Akdeniz havzasının günümüzdekinden daha yağışlı ve serin iklim koşullarının değişikliğe uğraması yani kuraklaşma yüzünden eskiden geniş coğrafi alanlar üzerinde dağınık halde yaşayan insanlar artık giderek seyrekleşen su kaynakları yakınına doğru çekilmeye, özellikle vadi tabanlarında toplanmaya başlamışlardı.³⁹ Artık karanlık ve nemli mağara ayaklarına sığamaz duruma gelmişlerdi. İnsanoğlunun Toprağa bağlanmaya başlayışı onu yeni keşiflere itti. Önce, güneşte kurutulan çamurun sağlamlığını öğrendi; duvarlar ve konutlar yapmaya başladı. Mağaralar yavaş yavaş terk edildi. Böylelikle günümüz şehirciliğinin yani uygar yaşamın ilk adımları atılmış oldu.⁴⁰

Neolitik çağda mimarideki gelişmeye koşut olarak ölü gömme adetlerinde de önemli yenilikler vardır. Ölüler genellikle ev tabanlarının altına, ana rahminde bebeğin durduğu gibi büzülmüş durumda konmakta, yanlarına aşıboyası, eti olan bir kemik gibi armağanlar bırakılmaktadır. Ancak bu dönemde bazı ölülerin başka yerde etler çürüyünceye kadar bekletildiği ve daha sonra kemiklerinin toplanarak dizildiği, bazılarının kafataslarının iskeletin diğer kısmından ayrı olarak özel bir konumda, bazen toplu olarak gömüldüğü görülür. Ölü gömme adetlerindeki değişim ruhani sınıfın giderek daha karmaşık törenleri düzenlemeye başladığını gösterir.

³⁷ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul, 1996, S. 18-19

³⁸ Firuzan Kınal; Eski Anadolu Tarihi (2.Baskı) T.T.K. Yayını Ankara, 1987, S. 56-58

³⁹ Ekrem Memiş; Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, S. 7-8

⁴⁰ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul, 1996, S. 18-19

Neolitik Çağ'ın başlangıcına kadar aletlerin yapımı için çakmaktaşı, obsidyen gibi yongalanabilir taş türleri arayan insan bu dönemle birlikte doğaya farklı bir gözle bakmaya başlar. Neolitik insan hemen hemen her türlü taşı, gözüne değişik gelen maddeyi işine yarayıp yaramayacağını anlamak için dener. Yongalanarak biçimlendirilen aletlerin yerini giderek sürterek, aşındırılarak biçimlendirilen aletler alır ve bu tekniğe uygun hemen her cins başkalaşım, katılaşım kayalar bu amaçla değerlendirilir.

Neolitik çağda geniş bir bölge içinde bilgi alışverişinin yanı sıra hammadde aktarımı da vardır. Kuşkusuz bunun en iyi örneği Bingöl ile Tatvan arasında büyük yatakları bulunan obsidyendir. Neolitik çağın ilk başlarından itibaren bu taşın güney bölgelerine giderek artan miktarlarda aktarıldığı görülür. Daha binek ve yük hayvanlarının evcilleşmediği neolitik çağda ağır bir hammadde olan obsidyenin tonlarla ölçülecek ağırlıklarla güney bölgelerine aktarılmış ve yoğun olarak kullanılmıştır.

Doğu Anadolu ve Güneydoğu bölgesinde çanak çömleksiz çağa ait yerleşmeler Hallan Çemi (Batman) , Çayönü (Diyarbakır), Nevalı Çoridir.⁴¹

Batman iline bağlı Kozluk ilçesi yakınındaki Hallan Çemi Höyüğünde yapılan kazılar mesolitik'ten Neolitik Çağ'a geçiş ya da Neolitik Çağın hiç bilinmeyen en erken evreleri konusunda yeni bilgiler sağlamıştır. Burası Anadolu'nun şimdiye değin saptanmış en eski köyüdür. Bu köyde yaşayanlar geçimlerini hala avcılık ve toplayıcılıkla sağlıyorlardı ve besin üretimi aşamasına gelebilmiş değillerdi. En çok koyun ve keçi avlıyorlar; domuzun evcilleştirmesiyle ilgili kimi deneysel uygulamalarda bulunuyorlardı. Alet yapımında çoğu kez kuzeyden Van- Bingöl yöresinden getirilen obsidyeni kullanıyorlar.⁴² Taştan oydukları çanakları ise zaman zaman geometrik ve az da olsa gerçekçi benzemelerle süslüyorlardı.

Hallan Çemi Güneybatı Asya'nın kültür gelişiminde Doğu Anadolu'nun önemli bir yeri olduğu X. ve IX. binyıllardaki kültürel gelişimin köklerinin çağdaş Doğu Akdeniz kültürlerinden çok Toros-Zagros eteklerindeki daha erken yerel kültürlerle ilişkili bulunduğunu ortaya koymuştur.

Hallan Çemi'den 100 yıl kadar sonra yerleşmiş bulunan Çayönü, Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarında, Neolitik Çağ'ın tüm dönemleriyle temsil edildiği bir Höyük'tür. Çanak çömleksiz Neolitik döneme ait en alttaki kültür katı yapı türlerine

⁴¹ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi; Der Yayınları, İstanbul, 1996, S. 20

⁴² Sevin; a.g. e, S. 21

göre yuvarlak planlı basit kulübelerden taş temeli, kerpiç duvarlı karmaşık yapılara değin sürekli bir gelişme gösterir ve 6 evreye ayrılır. M.Ö 10.200–8000 yılları arasına ait olan bu yapı kalıntıları bu dönem için doğal görünebilecek basit barınaklar olmaktan çok, iyi tasarlanmış, kullanım ve yaşam alanları iyiden iyiye belirlenmiş ve kalıplaşmış bir geleneğin temsilcileridir.⁴³

Her evre belirli bir yapı tipiyle temsil edilmektedir. Bunlardan en eskisi ise Hallan Çemi'dekine benzer şekilde yuvarlak planlı yapılar evresidir. Toprağa açılmış bir çukurun kamış ve daldan çamur sıvalı duvarlarla örtülmesiyle oluşturulan bu yapılar bazen taş temelsiz, bazen de taş temellidirler.⁴⁴

Çayönü'nün en erken evresinden başlayarak ölümler yerleşme yerinde ve daha çok da taban altına ayaklar karna çekilmiş durumda gömülmüşlerdir yanlarına önceleri yalnızca kırmızı renkte aşı boyası, sonraları ise öğütme taşı, yassı baltalar, boncuklar, kemik, boynuz, çakmaktaşı ya da obsidyen aletler bırakılmıştır. Hücre planlı yapılar evresinin sonlarında yerleşme içi gömü geleneği yavaş yavaş terkedilmiş ve cesetler iskân alanlarının dışına gömülmüştür.⁴⁵

Çayönü'nde ilk kez buğday, mercimekgiller ve köpek evcileştirilmiş, bunları koyun, keçi ve domuz izlemiştir. Evcilleştirmenin yanında yabanıl sığır ve geyik gibi büyük memeli hayvanlar avlanmakta ve türlü yabanıl bitkiler toplanmaktaydı; ancak zamanla evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlardan sağlanan besin yabanıl olanların yerini almaya başlamıştı. Böylelikle besin ekonomisiyle birlikte insan yaşamının sürekli bir gelişim içinde geliştiği ortaya konmuştur.⁴⁶

Çayönü halkı kilden küçük insan yontucukları ve hatta ev modelleri yapmış olmakla birlikte kili pişirerek çanak çömlek yapmayı bilmiyorlardı. Kap kacaklarını taştan ve olasılıkla tahtadan oyuyorlar, zaman zaman da alçıdan yararlanıyorlardı. Hücre planlı yapılar evresinin sonlarına doğru görülen kerpiç toprağından yapılmış basit kaplar üretimde topraktan yararlanılması konusunda kimi girişimlerde bulunduğunu gösterir. Çakmak taşı ve obsidyenden(volkanik Camı) bıçak, orak, kazıyıcı ve delici; kemikten iğne, bız, taş aletleri tutturmak için sap ve bilezikler yapan bu insanlar sınırlı ölçüde de olsa çevresinden rahatlıkla derleyebildiği malahit ve bakırı işleyebilmiş ve levha

⁴³ Sevin; a.g.e., S. 24

⁴⁴ Recep Yıldırım; Eskiçağda Anadolu, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1996, S. 18-20

⁴⁵ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul, 1996, S. 58-59

⁴⁶ Esin Umar; "Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ) Değirmen-tepe (Malatya) Kazıları, Tübitak – Arütob IV, 68-112, Ankara, 1974.

yöntemiyle basit bız, iğne ve küçük boncuklar üretme başarısını göstermiştir. Kimi boncukların yapımında kökeni Akdeniz ve Hint Okyanusu'na dayanan yumuşakça kabuklardan yararlanılmıştır.⁴⁷

Güneydoğu Anadolu'nun en dikkat çekici çanak çömleksiz Neolitik yerleşmelerinden biri de Nevalı Çori'dir. Şanlıurfa'nın 40 km. kadar kuzeyindeki Çanak Çömlek öncesi yerleşmenin beş evreli olduğu saptanmıştır. Bunların Çayönü'nün ızgara ve hücre planlı yapıları arasındaki geçiş evreleriyle çağdaş olduğu düşünülür. Özellikle 3. yapı katında ızgara ve gürece planlı yapıların yan yana bulunuşu ilginçtir. Bunlardan ızgara planlıların depo, ötekilerinse konut olarak kullanıldığı öne sürülür.

2.4. Kalkolitik (Bakırtaş Devri) Çağ

Konya Ovası ve Göller Yöresi Neolitik Çağ kültürlerine son veren büyük yangından sonra genel olarak kalkolitik çağa girildiği kabul edilir. Khalkos: bakır ve lithos: taş sözcüklerinden türetilerek kalkolitik yani “Bakır-Taş Çağı” adı verilen bu sürece “İleri Üretici Dönem” ya da “Gelişken Köy Dönemi” gibi adlar verilmesi daha uygun düşebilir. Bu zamanda Anadolu basit köy topluluklarıncı paylaşılmıştı. Daha çok VI. Bin yılın ilk yarısı ile IV. bin yılın sonları arasına tarihlenen bu çağın en önde gelen iki özelliği bakır aletlerin giderek taşın yerine geçmeye başlaması ile kökleri Erken Neolitik Çağ'a uzanan boya bezemeli çanak çömlekleridir. Ancak, henüz Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ kültürlerinin ayırıcı özellikleri tam anlamıyla inandırıcı biçimde ortaya konulabilmiş de değildir. Çünkü Geç Neolitik'ten Erken Kalkolitik Çağ'a geçişte Anadolu'da teknik gelenekler açısından kültürel bir kesintiden söz edilemez; aksine bir gelişim devamlılık söz konusudur. Buna karşılık her iki dönem arasındaki en belirgin özellikler madencilikte karşımıza çıkar. Örneğin döküm tekniği ile iki ayrı maden filizinin birlikte eritilerek kullanılışı Kalkolitik Çağ'ın ortaya koyduğu yenilikler arasındadır. Bu dönem genel olarak “erken” ve “geç” olmak üzere iki ana bölümde incelenir.⁴⁸

⁴⁷ Şevket Aziz Kansu; Prehistorya Araştırmalarında Metodlar, AÜDTCF Yayınları, Ankara, 1987, S. 53-55

⁴⁸ Veli Sevin; Anadolu Arkeoloji, Der Yayınları, İstanbul, 1996, S. 38-40

Nüfusun ve buna koşut olarak yerleşim yerlerinin sayısında da bir artışın görüldüğü Erken Kalkolitik Çağda, Anadolu'nun topografik yapısıyla ilişkili olarak yine farklı, kültür bölgeleri söz konusudur.⁴⁹

Erken Kalkolitik Çağ'ın en erken aşamalarında Doğu Anadolu'nun durumu fazlaca açık değildir. Ancak genel görünüm açısından Anadolu'dan çok Mezopotamya ve Suriye ile ilişkili olduğu söylenebilir. Buna karşılık bu bölgede Mezopotamya'nın Hassuna ve Samarra kültürleri ile çağdaş bir Erken Kalkolitik çağ kültürünün varlığı ortaya konmuş değildir. Olasılıkla bu zamanda Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzey taraflarında insanların rahat ve yaygın bir biçimde yaşayabilmelerine elverişli olmayan kurak ve çorak bir çöl bozkır iklimi hüküm sürmekteydi.⁵⁰ Öyle ki, nemsiz ortam ağaçların yetişmesine bile engel olmaktaydı. Bölgenin güneybatı ucunda, daha uygun iklim koşullarına sahip Malatya-Elazığ bölgeleri ise Geç Neolitik Çağ geleneklerini sürdürmekteydi. Bu yüzden de söz konusu bölgede Geç Neolitik ile Erken Kalkolitik dönemler arasında ayırımı yapabilmek oldukça zor ve hatta şimdilik olanaksızdır. Dönemin ilerleyen aşamalarında bölgenin güney kesimleri giderek Çukurova ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan kimi etkiler olmaya başlar. Bu yeni süreç Halaf ve Ubeyd olmak üzere birbirini izleyen iki ana evreye ayrılmaktadır. VI bin yılın ortalarıyla V. bin yılın başlarına tarihlenen Halaf kültürü Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneğine sahip kültüründen biridir. Adını Suriye-Türkiye sınırındaki Re'sü'l-Ayn yakınında bulunan Halaf höyüğünden (Tell Halaf) olan bu kalkolitik kültürün ana vatanının batıda Fırat'ın kollarından Belih ve Habur Vadi'leriyle doğuda Musul'un kuzeyindeki Dicle havzası arasındaki sahada olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu kültür doğuda Zagros Dağları'nın eteklerinden, batıda Fırat ırmağı ve hatta Çukurova'ya kuzeyde de Malatya – Elazığ ve izole kalmakla birlikte Van Gölü'nün doğu kıyılarına değin yayılmıştı.⁵¹

Başlangıçtan sonuna değin büyük bir homojenlik gösteren Halaf Kültürü'nün en dikkat çekici yanı çömlekçilikte karşılaşılan gelişmiş bir teknikle çok renkli bezeme anlayışıdır. Halay boyalıları üç ana evreye ayrılmaktadır: Erken evrede kapların çoğu küçük boyutlu ve keskin profillidir. Düz dipli ve basit ağız kenarları dışa çekik çanaklar

⁴⁹ Bilge Umar; Türkiye'de Tarihsel Adlar, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, S. 53-54

⁵⁰ Recep Duru; Keban Projesi Değirmentepe Kazısı, ODTÜ Yayını, Ankara, 1979, S. 43

⁵¹ Halil Çambel-R.J. Broidwood; Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, S. 56

sevilerek kullanılır. Kayısı renkte zemin üzerinde kırmızı ya da siyah boyayla bezenmiş ve son derece parlak bir dış görünüme sahiptirler. Bezemeler arasında iç kafesli baklava dilimleri ve dikey ve yatay çizgi gruplarıyla, başta boğa kafası olmak üzere, hayvan ve insanları içeren türlü natüralist motifler egemendi. Orta evrede çanak çömlekçilik teknik açıdan daha gelişmiştir; Krem renkte bir astarla birlikte dışa çekik ağız kenarlı ve gayet keskin profilli biçimler ortaya çıkar. Çok yaygın olan boğa başı motifleri bir yana, natüralist bezeme yerini tekstil desenlerini anımsatan çok daha stilize motiflere bırakır. Geç evrede ise göbeğinde rozet ve malta haçı motifleri bulunan büyük ve çok renkli tabakalar dikkat çekicidir.⁵²

İyi düzenlenmiş bir ticari sistemleri olan Halaf kültürü halkı geniş bir coğrafi alan üzerinde ticaret yapabilecek durumdaydılar. Söz gelimi Doğu Anadolu’da Van Gölü’nün doğu kıyısı üzerindeki, bir tür ticaret kolonisi olarak nitelenen Tilki tepe olasılıkla Mezopotamya’ya yapılan doğal cam ticareti açısından, Nemrut ve Süphan gibi kaynaklara yakınlığı nedeniyle önem taşımış olmalıydı.⁵³

Bundan başka bu kültürün gölün batısındaki Muş Ovası’ndan başlayarak Elazığ’ın doğusunda, kovancılar yakınındaki Cınaz’dan, Altınova’daki Korucutepe, Çayboyu ve Tülintepe’ye doğru uzanan hatta değin yayıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴

Bugün Keban Baraj Gölü’nün suları altında kalmış Tülintepe sistematik kazılar nedeniyle bunlardan en iyi tanınanındır. 2500 m. karelik bir alan kaplayan bu höyüğün en iyi araştırılmış 2. tabakası Halaf-Ubeyd geçiş evreleriyle çağdaştır. 180 kişilik nüfusuyla 30–35 hanelik ve dışa karşı hiçbir korunma önlemine gerek duyulmamış olan bu köyün, taş temelsiz, doğrudan doğruya kerpiç duvarlı ve dikdörtgen planlı yapıları iki odalı ya da çok odalıydılar.

Kalkolitik Çağ’ın ilerleyen aşamalarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da nüfus artmıştır. Van, Muş, Erzurum ve Kars gibi kendi içine kapanık ve olasılıkla hala olumsuz iklim koşullarının egemen olduğu bölgeler karşılık Elazığ-Malatya yöresi bu dönemde de güneyli kültürlerle sıkı ilişkilerini sürdürüyordu; ancak artık güneyin egemen kültürü Halaf’ın yerini giderek Ubeyd kültürü almıştır. Mezopotamya Prehistoryasında yeni ve önemli evreyi oluşturan bu kültür kabaca V.bin yılın ilk yarısı içine tarihlenir ve adını, güney Mezopotamya’daki ilk kez ortaya çıkarıldığı Ubeyd

⁵² İbrahim Atalay; Türkiye Coğrafyası, Ege Üniversitesi Yayınları İzmir, 1997, S. 76

⁵³ Veli Sevin; Arkeoloji Kazı Sistemi El Kitabı, Der Yayınları, İstanbul, 1999, S. 26-29

⁵⁴ Recep Duru; Keban Projesi Değirmentepe Kazısı, ODTU Yayını, Ankara, 1970, S. 26

Höyüğü'nden (Tell El Ubeyd ya da Obeyd) alır. Tüm Mezopotamya ve çevresinin ilk birleşik uygarlığını oluşturan bu kültür Sümer medeniyetinin temellerinin atıldığı yepyeni bir dönemin başlangıcıdır.⁵⁵

Bu dönemde Güney Mezopotamya ile kuzey Suriye ve Doğu Anadolu arasında geniş çaplı ticaret ilişkileri kurulmaya başlanmıştır. Özellikle bu dönemde Bingöl-Tatvan bölgelerinden elde edilen obsidyen taşları güneye taşınmaktadır.

Çağın sonlarına doğru (3700–3500) Doğu Anadolu'nun en yoğun yerleşilmiş ve en gelişmiş köşesi yine Malatya-Elazığ bölgeleridir. Altınova'da Norşun Tepe, Çayboyu ve Korucu tepe, Malatya'da da Arslantepe bu dönemin asal yerleşme yerleridir. Bu çağda Arslan Tepe Höyüğü'nün tepesinde anıtsal bir yapı külliyesi inşa olmuştur. Kalınlığı 1.20 m.yi bulan kerpiç duvarlar beyaz sıva üzerine kırmızı ve siyah renkte geometrik desenlerle süslenmiştir. Kimi odalarda duvarların hemen önünde kerpiçten yapılmış ve sıvanmış dekoratif sütunlara yer verilmiştir. Burada bakırı arsenikle belirli oranlarda birleştirerek tunç yani yeni bir alışım yapma teknolojisi de ortaya çıkmıştır.

Dönemin sonlarında Keban yöresindeki Korucu tepe olasılıkla yabancı bir göçebe grup tarafından tahrip edilmişti. Önceleri iyi bir biçimde iskan olunan yerleşme yerini yakıp yıkan bu insanlar tepeyi de bir mezarlık alanı haline getirmişlerdi. Kerpiç bloklarla sınırlanan bu mezarlardan biri kurgan türü gömülerini andıran bir biçimde ahşap bir çıtayla kaplanmıştı. Gümüş, bakır ve demirden zengin mezar armağanları belki de göçebe kabile reislerinin güçlerini simgelemekteydi.⁵⁶

Yapılan kazılar sonucunda öğreniyoruz ki, kalkolitik devrinde Anadolu'ya Asya'dan gelen insan toplulukları, bakır devri medeniyetini yaymışlar ve hatta bu medeniyeti yükseltmişlerdir. Bu yeni gelen kitleler, yuvarlak kafalı (Brakisefal) beden teşekkülü kültür ve sosyal hayat bakımlarından daha önce Anadolu'nun bazı yerlerine yerleşmiş bulunan Akdeniz uzun kapaklarından farklı insanlardı. Bu orta Asyalı insanlar ekip biçmeyi ve kent kurmayı biliyor ve daha üstün silah yapıp, kullanmasını becerebildiklerinden, az zaman zarfında yerli halkı hâkimiyetleri altına alarak ve bir takım beylikler halinde yaşamaya devam etmişlerdi. Kullandıkları eşya, alet ve süslü keramiklere göre Ön Asya'nın Sümer, Elam ve Subaruları ile aynı ırktan oldukları

⁵⁵ Esin Umar; "Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyal Tipi Çanak Çömlek ve Değirmen-tepe Kazıları" IX Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1986, 81-86

⁵⁶ Halit Özbal; "Tepecik, Tülintepe Metal, Fizik ve Cürüt Analizleri Sonuçları", Tübitak-Arutob III/3.203-217

anlaşılan ve Proto-Hitit ismini alan bu beylikler, Kars, Erzurum, Dicle, Fırat ve Kapadokya'da bir süre yerleştikten sonra Kızılırmak boylarına kadar yayılmışlardır. Bu göç dalgalarından (Habur-Fırat) arasında yerleşen Hurriler'dir.⁵⁷

2.5. Tunç Çağı

Kalkolitik Çağ'ın başlarında tüm Anadolu'da iklimin giderek normalleşmesi ve bunun sonucunda belirlenen bugünküne yakın coğrafi koşullar nüfusun artışına neden olmuştu. İnsanoğlu giderek daha fazla sayı ve türde mal üretmenin yollarını araştırmaya başlamıştı. Bunun için organize bir iş gücü, depolama tesisleri ve bunların korunması için etkili bir organizasyona gereksinim vardı. Bu yolda ilk adımlar Kalkolitik Çağ içinde atılmıştı. Üretim ekonomisinin gelişiminde madencilik en önemli aşamalardan biridir. Çünkü tunç gibi alaşımları yapabilmek için gerekli bakır ve kalay gibi madenlerin zaman zaman uzak bölgelerden sağlanması ve karmaşık üretim teknolojisi ileri düzeyde uzmanlaşmayı gerektirmektedir.⁵⁸

Bu gelişmeler daha güçlü bir siyasal denetim ve sosyal yapıda önemli değişikliklere gereksinim göstermekteydi. Bununla ilişkili olarak da çok geçmeden Aşağı Mezopotamya ve Güneybatı İran'da Sümer ve Elam gibi devletler belirmeye başlamıştı. Yavaş yavaş oluşan bu gelişmeleri en sonunda yazının keşfi izledi. Yazıyla birlikte, kimi hammaddelere olan gereksinimle ilişkili olarak ticarete duyulan büyük ilgi, önceki dönemlerin dışı fazla açılmayan izole kültür geleneğine son verdi; ülkelerin birbiriyle ilişkisini güçlendirdi. Böylelikle yeni bir dönem başlamış oldu. Bu yeni dönem daha iyi örgütlenebilen toplumların dönemidir. Bu zamanda Anadolu'da sosyal sınıfların giderek daha belirgin şekilde ortaya çıktıklarına, yönetici sınıfın görkemli bir yaşama geçmesine tanık olunur. Ancak bu toplumsal örgütlenme coğrafi nedenlerle komşu Mısır ve Sümer'dekinden daha küçük çaptaydı ve bölgesel karakterini hala koruyordu. Bu yeni dönem, önceki çağların tarım, dokumacılık, çömlekçilik vb. buluşlarına, daha etkili silahların üretilmesini, daha ince süs eşyalarının yapılmasını olanaklı kılan bakır-arsen ya da bakır-kalay karışımı yani tuncu eklemişti. Bu yüzden de ilk Tunç Çağı olarak adlandırılır.⁵⁹

⁵⁷ M. Sadık Yiğitbaş, *Kiği Tarihi*, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950, S. 245

⁵⁸ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, Der Yayınları, İstanbul, 2003, S. 42

⁵⁹ Süleyman Harmankaya-Bülent Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4. Klasör, İlk Tunç, Arkeoloji Sanat Yayınları*, İstanbul, 2002, S. 59

Anadolu’da IV. bin yılın sonları ve III. bin yılın başlarıyla birlikte ortaya çıkan bu dönem önceki kültürlerden ani bir kopuş ve yepyeni bir çıkış sayılmalıdır. Aksine Geç Kalkolitik çağın bir gelişimi söz konusudur.⁶⁰

Bu zamanda Anadolu hala yazıyı tanımış değildi ve yeni bir takım kültür bölgelerine ayrılmıştı. Metropol niteliğindeki, eskinin köylerinden daha gelişmiş kasabalar çevresinde ve alüvyol ovalar içinde kümelenen bu kültür bölgeleri daha çok doğal sınırlarla belirlenmişti ve çoğu yöresel kimliğini çağlar boyunca korumuştur. Batı, orta ve güneydeki bu farklı kültürlerle karşılık Doğu Anadolu’da ise tam bir birlik söz konusuydu.

Tunç Çağı ilk, orta ve son Tun Çağı olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Tun Çağı’nın başlangıcında tüm Anadolu’da ani bir kültür kesintisinden söz edilemez.⁶¹

Anadolu’nun öteki bölgelerinden hemen hemen tümüyle farklı bir gelişim çizgisi izleyen Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı’nın başlarında hala kuzey Suriye ve Mezopotamya’nın etkisi altındaydı. Taş temel üzerine kerpiç duvarlı, tek ya da çift odalı evlerde oturan bu halkın geçiminde avcılığında önemli bir yeri vardı.⁶²

Koyu yüzlü açık, kaba el yapımı çömleklerin yanında, Mezopotamya ve Suriye etkili, açık renkli ve çark yapımı ince kaplar kullanıyorlardı. Bu evrenin önde gelen merkezleri arasında, Malatya-Elazığ yöresinde Arslantepe, Tepecik, Norşuntepe ve Korucutepe’nin adları sayılabilir.⁶³

3100 yıllarına doğru Doğu Anadolu kuzeydoğudan, olasılıkla Aras ırmağı Vadisi yönünde gelen yoğun bir göçmen dalgasının etkisi altına girmeye başladı. Bunun sonucunda da doğuda Transkafkasyadan İran Azerbaycan’daki Urmiye Gölüne; batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya’ya; güneyde de Kahramanmaraş ve Amik Ovası’na değin yayılan alanda geniş bir kültür belgesi ortaya çıktı. Bölgenin ulaşımına çok zor olanak tanıyan dağlık yapısına karşın ortak özellikleriyle dikkati çeken bu kültüre “Kura-Aras”, “Erken Transkafkasya”, “Khirbet Kerak”, “Karaz” ve “Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı” gibi değişik adlar verilmiştir. Doğu Anadolu’da adeta bir nüfus patlamasına neden olan ve Hurilerle ilişkili görülen bu göçmenlerin bölgeye

⁶⁰ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisinin ABC’si, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 1994, S. 81

⁶¹ M. Sadık Yiğitbaş; Kiği Tarihi, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950, S. 245

⁶² G. Child; Doğunun Prehistoryası, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara, 1975, S. 54-57

⁶³ Veli Sevin; Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I., AUDTCF Yayını, Ankara, 2001, 61

Transkafkasya'dan Kura ve Aras ırmaklarının arasındaki yöreden gelmiş olmaları hiç de olanaksız değildir.⁶⁴

Bu büyük göçlerin Doğu Anadolu üzerindeki etkileri de büyük oldu. Yuvarlak ev ve çit-çamur tekniği gibi önceden bilinmeyen yeni mimari özellikler ortaya çıktı. Çok sayıda parlak siyah ve el yapımı çanak çömlek kullanmaya başlayan İlk Tunç II Dönemi halkları kaplarını kabartma ya da oluklu bezeklerle süslüyordu. Bunlarla birlikte açık zemin üzerine kırmızı boya bezemeli yeni bir tür belirmişti ki, bu tümüyle Elazığ-Bingöl-Malatya yöresine özgüdür.

Doğu Anadolu'yu istila eden göçmenlerin bir bölümü, olasılıkla Malatya, Kahramanmaraş ve Amik ovası yoluyla, İslâhiye ve Çukurova'ya uğramaksızın, Doğu Akdeniz kıyılarına doğru inerek, Ürdün vadisindeki Khirbet Kerak'a değin ilerlediler; öte yandan da Doğu Anadolu'nun hemen her köşesine yayıldılar.⁶⁵

Van Gölü havzası ile Muş, Malazgirt, Iğdır ve Erzurum ovaları yoğun olarak iskân edildi. Van Gölü'nün güneydoğu kıyısındaki Dilkaya Höyüğü'nde ortaya çıkarılan köyde halk dikdörtgen ve yuvarlak kerpiç evlerde yaşıyorlardı.

Elazığ-Altınova'daki Pulur-Sakyol IX-X. Tabaka yerleşme yeri yan yana dizilmiş ve radyon düzende yerleştirilen evlerden bir koruma altına alınmıştı. Van Gölü'nün hemen doğusunda, Erçek Gölü kıyısında ki Karagündüz Höyüğü'nde de düzenli bir yerleşmenin izleri belirlenir.⁶⁶

2500 yıllarında başlayıp kabaca 2000'lerde son bulunan ilk Tunç III döneminde Norşuntepe, Tepecik, Korucu Tepe ve etrafı bir surla çevrili Arslantepe gibi büyük merkezlerin yanında, Elazığ ve Malatya yöresi ile tüm Doğu Anadolu'da irili ufaklı pek çok yerleşme yeri ortaya çıkmıştı. Malatya yakınlarındaki Gelinciktepe, Şemsiyetepe, İmamoğlu, Köşkerbaba, Pirod ve İmikuşığı; Elazığ Altınova'da Pulur, Han İbrahim Şah ve Değirmentepe ilk Tunç Çağı'nın kazılarak incelenen küçük yerleşme birimleri arasındadır.

İlk Tunç Çağı Doğu Anadolu'sunda eskinin büyük kutsal alanlarının yerini yeni bir ev kültürü ile karşılaşılr. Bir ocak çevresinde yoğunlaşan bu aile topraklarında at nalı biçimli kabartmalı kutsal ocak ve sunaklar yer almaktadır. Bu türün en güzel örnekleri Elazığ yakınlarındaki Pulur ve Korucutepe Höyükleri'nde ortaya çıkarılmıştır.

⁶⁴ Sevin, a.g.e., S. 33

⁶⁵ Bilge Umar; Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayını, İzmir, 2003, S. 72

⁶⁶ Veli Sevin; Arkeolojik Kazı Sistemi El Kitabı, Der Yay., İstanbul, 1999, s.24

Kalıpla yapılmış kabartmalı ve at nalı biçimli seyyar ocaklar bu kültürün çok geniş coğrafi alanlara yayılmış en tipik örnekleri arasındadır. Anadolu'nun öteki bölgelerindeki gibi metropol denilecek merkezler bu dönemin ortaya attığı olgular arasındadır. Sözgelimi ilk Tunç Çağı'nın sonlarında Elazığ-Altınova yöresinde eskinin küçük köyleri boşalmış, bunun yerine tüm ovayı denetleyebilen Norşuntepe'de, saray olarak nitelendirilebilecek bir yapı ortaya çıkmıştı. Nüfus yörenin tarımsal zenginliklerini koruyan 200 ton kapasiteli büyük depolara sahip bu sarayın çevresinde toplanmaya başlamıştı. Türünün Doğu Anadolu'daki erken temsilcisi olan bu yapıda yörenin beyi yaşıyor olmalıydı.

İlk Tunç Çağı döneminde Hurriler Bingöl'e yerleşmişlerdir. Hurriler at sürüleri ve hayvan besliyorlardı. Sümerlerin Khuri-Kurri dedikleri Güneydoğu Anadolu'daki Hurriler Türkistan'dan Doğu Anadolu'ya ve Azerbaycan'a gelmişlerdir. Orta Fırat ve Dicle bölgelerinden yayılarak komşu ülkelere doğru gelişen Hurriler güneydeki Samilerin kışkırtması sonucu Dicle'nin kuzey kısımlarına çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁷

İkinci bin yılın başlarında Tunç Çağının orta evresine girilir. Anadolu yarımadasına büyük ve etkileyici hiçbir göç dalgasının gelmediği bu çağ İlk Tunç II. Döneminin sonlarından beri belirmeye başlayan sosyal ve siyasal gelişmelerin bir sonucudur.⁶⁸

Anadolu bu dönemde irili ufaklı birçok beylik arasında paylaşılmıştı. Beyler arasında sık sık çatışmalar çıkıyor, kimileri zamanla daha güçsüz olanları egemenlikleri altına alma başarısı gösteriyordu. Henüz güçlü bir merkezi otoriteye ulaşılabilmiş değildi.⁶⁹

Orta Tunç çağında Doğu Anadolu'da III. Bin yılın sonlarında Elazığ-Malatya bölgesindeki yerleşme yerlerinden önemli bir bölümü ağır bir yangınla tahrip olmuş ve hemen hemen tümüyle ıssızlaşmıştı. Bunun yanında Van, Erzurum, Kars bölgeleri ve hatta Doğu Anadolu ve Transkafkasyada höyük tipi yerleşmeler bin yıl kadar süreyle terkedilmiş, ekonomide küçükbaş hayvan besiciliği ve bununla ilişkisi olarak göçebe-aşiret düzenine geçilmiştir. Yerleşik yaşamın kesintiye uğradığı bu yeni dönemde aşiret beylerinin giderek artan zenginlik ve güçleri günümüze kalmış kurgan türü mezar anıtları ile bunlar içinde ele geçirilen zengin mezar armağanlarından anlaşılmaktadır.

⁶⁷ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 31

⁶⁸ Recep Yıldırım; Eskiçağda Anadolu, Ege Üniversitesi Basımevi Yayını, İzmir, 1996, S. 21

⁶⁹ Firuzan Kınal; Eski Anadolu Tarihi, AÜDTCF Yayını, Ankara, 1998, S. 58

Kuzeydoğu Anadolu'da özellikle Doğubeyazıt, Kars ve Ardahan yörelerinde rastlanan, Türkiye dışında da daha çok Gürcistan'daki Trialeti'den tanınan bu tür mezarlarda ceset toprağa açılmış büyük bir çukura ya da taştan inşa edilmiş küçük bir odaya gömülüp, üzerine taş ya da topraktan yuvarlak bir tepe oluştuyordu.

Orta Tunç Çağı Doğu Anadolu'daki en önemli yeniliklerden biri de boya bezemeli çanak çömleklerdir. İlk Tunç çağının genellikle parlak siyah renkli yapımı mallarının aksine kaplar çok canlı bir biçimde, önceleri parlak kırmızı üzerine siyah, sonraları da daha fazla sayıda renk kullanılarak dekore edilmişti. Daha çok iri çanak ve çömlekler üzerine uygulanan bu dekorasyonun en sevilen öğeleri içi kafesli üçgen dizileri, gırlantılar ve su kuşlarıdır. Ve bu dönemde Anadolu da merkezi devletlere doğru adımlar atılmaya başlanmıştır.

Orta Tunç Çağında Bingöl ve çevresi Hititlerin egemenliği altına girmiştir.

Kığı ve Bingöl dolaylarında köylülerimizin bulduğu bazı eski seramikler, süs eşyaları ve silahların yapılaş tarzları, şekilleri ve gelişmeleri Boğazköy'de çıkarılan aynı cins eşyalara çok benzediğinden, bu benzeş Doğu Anadolu tarihinin Hitit Tarihi ile beraber geliştiğini göstermektedir.⁷⁰

Son Tunç Çağında Doğu Anadolu'da yerleşik yaşamda orta tunç çağının başlarında başlayan kesinti hala sürmekteydi. Bölgenin batı ucundaki Malatya -Elazığ yöresi işuva adını taşıyor ve tümüyle Hitit İmparatorluğunun siyasal ve kültürel etki alanı içinde bulunuyordu. Halkını Hurri kökenli insanların oluşturduğu bu yörede önceden var olan yere İşuva Krallığı IV. Tudhaliya döneminde kayıtsız koşulsuz Hitit egemenliği altına alınmıştı. Bu döneme ilişkin az sayıdaki yerleşme yeri arasında Altınova'da Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe; Malatya yöresinde de Pirot, İmikuşağı ve Arslantepe'nin adları sayılabilir.

Daha doğuda tam bir göçebe aşiret düzeni sürmekteydi. Yerleşik yaşam tümüyle terkedilmiş, insanlar küçükbaş hayvan sürüleriyle yarı göçebe bir yaşam biçimi seçmişlerdi.

Özetle, Paleolitik, Mesolitik, Neolitik, kalkolitik ve Tunç çağlarında, yeryüzü şekilleri, iklim ile insanların yaşam tarzları günümüzdeki halini almıştır. Bingöl halisinde bu dönemlere ait herhangi bir yerleşme yeri tam olarak tespit edilmemiştir.

⁷⁰ M. Şemsettin Günaltay; Anadolu,TTK Yayınları, Ankara, 1946, S. 268

Bingöl'de yaklaşık olarak M.Ö. 3500 yıllarında insanlar yerleşmiş ve Bingöl bundan sonra birçok medeniyetin egemenliğinde kalmıştır.

M.Ö. 3500 yıllarında Hurriler Bingöl'e yerleşmişlerdir. Bunlar at sürüleri ve havan besliyordı. Sümerler'in Khurri-kurri dedikleri Güneydoğu Anadolu'daki Hurriler Türkistan'dan Doğu Anadolu'ya ve Azerbaycan'a gelmişlerdir. Orta Fırat ve Dicle bölgelerinden yayılarak komşu ülkelere doğru gelişen Hurriler güneydeki Sami'lerin sıkıştırması ile Dicle'nin kuzey kısımlarına çekilmek zorunda kalmışlardır.⁷¹

Sümerler'in çivi yazısını bulmalarından ve kullanmalarından sonra bu yazı zamanla diğer kavimlerce öğrenilmiş ve Elamlar ile Akadlar (M.Ö. 2750) tarafından da kullanılan bu yazıyı Hurriler de kullanmaya başlamış ve bu durum Doğu Anadolu'da tarih çağını açmıştır.⁷²

Hurriler, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat bölümünde bakır çağı ile birlikte yüksek bir medeniyet getirmişlerdir. Bu medeniyet M.Ö. 3000 yıllarına kadar uzanan ve Mezopotamya ile İç Anadolu'yu içine alan bakır çağı kültürünü taşımaktadır. Kiğı ve Bingöl dolaylarında köylülerimizin bulduğu bazı eski seramikler, süs eşyaları ve silahların yapılış tarzları, şekilleri ve gelişmeleri Boğazköy'de çıkarılan aynı cins eşyalara çok benzediğinden, bu benzeiş Doğu Anadolu tarihinin Hitit tarihi ile beraber geliştiğini göstermektedir.⁷³

Ön Asya'da çeşitli göçler olurken bu dönemdeki Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Hurriler de kendi aralarında değişimler geçirmişlerdir. M.Ö. 1800 -1500 yılları arasında Ön Asya'da güçlü bir devlet haline gelen Hurriler 'den M.Ö. 1500 yıllarında bazı boylara ayrılmış ve MİTANNİ adında bir kralık kurmuşlardır. Böylece Hurri Devlet'inin mirası bu krallığın hâkimiyetinde toplanmış ve Bingöl ile havalisi de bu krallığın sınırları içine girmiştir. Asurlular'ın çivi yazılarından bunların M.Ö. 2000 yıllarına kadar buraları hâkimiyetleri altında tuttukları öğrenilmiştir.⁷⁴

Özellikle M.Ö. 2000 yıllarından sonra etnik durumu daha açık bir şekilde görülen Doğu Anadolu Bölgesi, Kiğı ve Bingöl çevresi, Hititler, Mitaniler ve Urartuların yaşama, savaş, siyasi ve ekonomik ilişkilerine sahne olmuştur.

⁷¹ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, kültür Bak. Yay; Ankara 1995.S.31

⁷² Fahrettin Kırzlıoğlu; Kars Tarihi, İstanbul -1953 S. 29

⁷³ Günaltay Şemsettin; Yakın Şark Tarihi, C. 2. Ankara -1937,S. 86

⁷⁴ Yılmaz Akbulut; Kültür Dünyamızda Bingöl, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1999, S. 33

M.Ö. 2 binyılın ortalarında Hurri-Mitanni Devleti, eski Önasya'nın en kuvvetli siyasi göçlerinden bir iken, şuppiluliuma'nın seferleriyle kudretini kaybederek, Hititlere bağlı ve Asur'a bağlı ve Asur'a karşı tampon bir ülke haline getirmişler.M.Ö. 1200'lerde cereyan eden Ege göçleri neticesinde ise Hitit İmparatorluğu hem de Mitanni Devleti, Tarih sahnesinden çekilmiştir.

Tarih öncesi çağlarda Bingöl'ün kayda değer en önemli özelliği havalisinde bulunan obsidyen (çakmak taşı) özellikle Solhan şeref meydanında önemli obsidyen yatakları bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TARİHİ ÇAĞLARDA BİNGÖL

İnsanların Anadolu'ya Suriye üzerinden Fırat boylarını Takip ederek geldikleri ve bu gelişin dördüncü zamandan sonraki devreye rastladığı bilindiğine göre, bu devirden önce Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat boylarının kar ve buzlarla kaplı olduğu kabul edilmekte ve bu yörelerde insanların yaşamadığı belirtilmektedir.⁷⁵

Asrımızdaki son araştırmalara göre jeoloji çağlarının sonuncusu olan dördüncü zamanda Bingöl ve civarı kar ve buzlarla kaplı bulunmaktadır. Fırat boylarını izleyerek Anadolu'ya gelen insanların M.Ö. 25.000 den 10.000 yıllarına kadar ki zamanda Eski taş çağını yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu devirde Kabataş Çağ'ını yaşayan insanlar, iklimin sıcaklığından yararlanarak çıplak dolaşmaya ve nehir, göl kenarları ve ormanlık alanlara yerleşerek geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır.⁷⁶

Havaların sonradan soğumasıyla birlikte insanlar mağaralarda yaşamaya ve kendilerini vahşi hayvanlardan korumak için taştan ve ağaçlardan bir takım koruyucu aletler yapmaya mecbur kalmışlardır. Sonradan ateşin bulunmasıyla mağaralarda ocak yakılmış ve ateşin sağladığı aydınlıkta yırtıcı hayvanlardan daha iyi korunmaya çalışmışlardır.

Bingöl ilinde bu devirden kalma kalıntılara tesadüf edilmemekle beraber, Fırat boylarında Anadolu'ya geçen insanların bu yöreden de geçip konakladıkları sanılmaktadır.

Bingöl şehrine ilk yerleşenler M.Ö. 2000 yıllarında Hurrilerdir. İlk kenti Vasukani'dir. Hurriler, Mittaniler devletini kuran kavimdir. Tarihçi Heredot; Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Muş ve Bingöl bölgesine komojen der.

Hititlerin M.Ö. 1200 yıllarında yıkılmasıyla, Van bölgesine yerleşen Urartular; Bitlis, Muş ve Bingöl'ü alarak Murat Vadisi'nde ilerlemişlerdir. Urartu Kralı Menuas, Bingöl yaylalarını koruyabilmek için Sebeterias, Bağın ve Mazgirt kalelerini yaptırmıştır.

M.Ö. 550 yıllarında İran'da Keyeksar, Medleri yenerek Pers Devleti'ni kurmuş, üç yıl sonra batıya yaptığı akınlarda Bingöl, Elazığ ve Tunceli çevresini almıştır. M.Ö. 540'da Lidyalılar'ı da yenerek bütün Anadolu'yu ele geçirmiştir. Gaugamela Savaşı'nda yenilen Persler bu toprakları İskender İmparatorluğu'na bırakmıştır.

⁷⁵ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 30

⁷⁶ Memiş; a.g.e., S. 28

3.1. Hitit İmparatorluğu Döneminde Bingöl

M.Ö. 2000’li yıllara kadar Anadolu’ya gelip yerleşen Kavimler arasında Hurriler, Luwiler, Asurlular, kendilerini Neşa’lılar diye adlandıran ve Hititlerin ilk gelen gruplarından oldukları kabul edilen Hattiler vardı. Bütün bu kavimlerin küçük ve birbirinden bağımsız birer kent devleti halinde var olduğu bu dönemin sonuna doğru Anadolu’ya Hititler geldi.⁷⁷

M.Ö. II. ⁷⁸binin başlarında Anadolu’ya gelip önce Yeşilırmak boylarına yerleşen Hititler’in menşei tartışmalıdır. Başlangıçta Avrupa kökenli oldukları ileri sürüldüyse de daha sonra Kafkaslar üzerinden geldikleri görüşü öne çıktı ki; bugün bu konu henüz tam olarak çözülmüş değildir. Ancak dilleri Hint-Avrupa dil grubuna girmektedir.

Anadolu’ya gelen Hititler kısa sürede Kızılırmak kavisi içine yerleştikleri gibi bölgedeki Hatti şehirlerini ele geçirmişler veya yeni şehirler kurmuşlardır. Daha sonra o güne kadar küçük krallıklar biçiminde yönetilen Anadolu’da bu beylikleri bir otorite altında birleştirme gayreti de yine ilk dönem Hititlerinden olan Nesa kralı Pithana ile onun oğlu Kussara kralı Anitta tarafından gerçekleştirilir. (M.Ö. 1700’lerde). Anitta’dan sonra belgelerde üç kuşak kral adı geçmekle birlikte bunlar hakkında yeterli bilgi yoktur. Dolayısıyla M.Ö. 1700’lerden M.Ö. 1650’ye kadarki dönem karanlıktır. Ancak bu dönemde en azından Hitit krallarının Orta Anadolu’da siyasal birliği sağladıklarını ve oldukça güçlü bir devlet kurduklarını söylemek mümkündür.

Eski Hitit Devleti’nin bilinen ilk büyük hükümdarı Labarna’dır. Labarna döneminde(M.Ö.1660–1630) Hitit Devleti Anadolu’daki siyasal bütünleşmeyi genişletmiş, Kapadokya bölgesi alınarak devletin sınırları Karadeniz kıyılarından Toroslar’a kadar uzatılmış ve Toroslar’daki geçitler üzerinde denetim kurulmuştur. Böylece o güne kadar Anadolu Mezopotamya’nın saldırısına maruz kalırken ilk defa bu durum tersine çevrilmiş ve Anadolu’ya Mezopotamya’dan gelen saldırıların geldiği geçitlere hâkim olunarak o günün uygar dünyası olan Ön Asya dünyasına katılmak için önemli bir adım atılmıştır. Gerçekleştirdiği bu başarılar yüzünden Labarna’nın adı o tarihten sonra hükümdarların büyüklüğünü anlatmak üzere bir unvan olarak

⁷⁷ Nazmi Özçelik; İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayın Dağıtım, Kırşehir, 2004.S. 54

⁷⁸ Özçelik,; a.g. e. S. 55

kullanılmaya başlanmıştır. Labarn'nın daha sonra Hattuşili adıyla hüküm sürdüğü anlaşıyor.⁷⁹

I. Hattuşili'nin siyasi faaliyetlerini bize en iyi anlatan vesikalar, Telepinuş Fermanı ile Boğazköy'de 1957 kazılarında bulunan I. Hattuşili'ye ait anallardır. I. Hattuşili'ye ait olan ve ondan önceki iç olaylar hakkında bilgi veren vasiyetname, Hattuşili zamanındaki Hitit Devleti'nin teşkilatını ve iç durumu da aksettirmektedir. Aslında bu vasiyetname, kral Kuşşara şehrinde hastalandığı zaman kralın yaptığı veliaht değişikliğinin, meclislerce de onaylandığını belgelendirmek maksadıyla kaleme alınmış olmalıdır. Çünkü vasiyetname, asiller meclisi olan PANKUŞ ve komutanlardan oluşan DUGUDLAR meclislerine hitap etmektedir. Böylece o zamanlar Hitit Devletinde iki meclis bulunduğu ve kralın seçtiği veliahdın, bu meclislerin onayından geçmesi gerektiği anlaşıyor.⁸⁰

Veliahtlıktan azledilen prens Huzzia'nın suçu açıklanmıyor. Sadece kralın hastalığına karşı kayıtsız kaldığına işaret ediliyor. Huzzia'nın annesi kraliçe Haştayar'ın, bu duruma nasıl isyan edeceği ve "bir inek gibi böğüreceği" belirtiliyor.⁸¹

Babil'in fethi, Hitit tarihi açısından büyük önem taşır çünkü Hititler'in Babil'e girmeleriyle, Mezopotamya medeniyetinin kapıları Anadolu'ya açılmış oluyordu. Başta Hitit Kralı olmak üzere, ileri gelen birçok devlet adamı, Babil kültürünün yüksekliği ve parıltısı karşısında adeta erimişlerdi. Babil kültürü Hititler üzerinde öylesine büyük bir tesir yapmıştı ki, Muşşili Anadolu'ya dönerken, bu yüksek kültürü Anadolu'ya aşılatacak için pek çok bilim adamı, sanatkar, kâtip ve mimarı beraberinde Hattuşas'a getirmişti.

I. Muşşili'nin Babil'i fethi o zamanki Ön Asya dünyasında büyük yankılara yol açmıştı. Fetih bizzat Babilliler'i şaşırtmış olmalı ki, Babil kronik yazarları "Hattili adam geldi Babil'i aldı" diye yazmışlardı.⁸² Babil'in zaptı ile Hitit Devleti'nin güney hududu Basra Körfezine dayanmamakla beraber, Akdeniz ticaretini bu körfeze bağlayan Fırat kervan yolunun önemli bir kısmının kontrolü, Hitit kralının eline geçmiş oluyordu.⁸³

⁷⁹ Firuzan Kınal, "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler", Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974, S. 414

⁸⁰ Ekrem Akurgal; Anadolu Kültür Tarihi, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2000, S. 28

⁸¹ Sedat Alp; Hitit Çağında Anadolu, TÜBİTAK Yayınları, İstanbul, 2001, S. 32

⁸² King Chronides III, S. 105; H. Otten, Saeculum 15/2, 1964, S. 22

⁸³ Firuzan Kınal; "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriyenini Önemi" Atatürk Konferansları IV, Ankara, 1970, S. 42

I. Murşili'nin ölümünden sonra Hitit tarihinde yaklaşık 100 yıllık bir iç karışıklık görülür. En sonunda iktidarı ele geçiren Telipinu(M.Ö. 1530–1500) önce hanedan mücadelesine son verdi ve o güne kadar Hitit başkentini tehdit eden Gaşka'ları (Kaşka) yendi. Hitit devleti konfederasyonuna bağlı küçük krallıkların ayrılmasını önlemek için onlarla yeni anlaşmalar yaparken hanedan üyeleri arasında ülkeyi bölünmeye götüren iktidar çekişmelerini önlemek içinde bir takım temel ilkeler oluşturdu. Ayrıca Pankuş meclisi'ne kralın yetkilerini hayli sınırlayan ve gerekirse onu yargılama hakkını bile veren bazı yetkiler verdi, Telipinu bunu yaparken anlaşılacak dış yayılma yerine iç barışı ve birliği sağlamayı kendine temel ilke edinmiştir.⁸⁴

Telipinu'dan sonraki Hitit tarihi karışık ve karanlıktır. Bunun nedeni yeni bir kavimler göçünün yarattığı dalgalanma olsa gerektir. Bu karışık ve karanlık dönemde sınırların hayli gerilediği, ülkenin büyük bir kısmının Hurilerin egemenliğine girdiği sanılmaktadır. Fakat I. Murşili'den sonraki iç karışıklıklara rağmen ve ülkenin sınırı zaman zaman değişmekle birlikte Hitit hükümdarları kuzey Suriye'yi elde tutma ilkesini asla terk etmemişlerdir. Çünkü Anadolu'nun Mezopotamya ve Mısır uygarlık ürünlerinden yararlanması ancak bu yolla mümkün oluyordu.

Doğu Anadolu'da tam bir hâkimiyet sağlayan Mitaniler, o dönemde özellikle orta Anadolu'da güçlü olan Hititler ile ilişkide bulundular. Hitit kralı Telepinuş'un ölümünden sonra Hititler'in Mitani himayesine girdiği sanılmaktadır. Hititler yeni krallık devrinde Toroslar'ı aşarak Mitanni Devleti'ni sıkıştırmaya başlamıştır. Şuppililiuma Mitani prensini kendisine damat ederek onları himayesi altına alır. Böylece hedefleri arasında bulunan Doğu Anadolu'ya açılmaları kolaylaştı. “M.Ö. 1360 yıllarında Harput ve civarı Hititler'in eline geçti. Hititler Harput, Bingöl, Muş ve çevresine İŞUVA adını verirler.⁸⁵ Anadolu'da güçlü bir yapı oluşturan Hititler M.Ö. 1200'lere kadar varlıklarını sürdürmüştür.

Ön Asya M.Ö. 2000 yıllarında Aryani ve Ari ırktan olun kavimlerin göçleriyle büyük değişiklikler geçirmiştir. Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya gelen ve yerleşen Aryaniler'le savaştan Asyanikler Erzurum, Bingöl, Diyarbakır üzerinden büyük göç dalgaları halinde Orta Anadolu'ya doğru ilerleyerek Hititleri yenmiş ve II nci Truva şehrini yakıp yıkarak eski Hititler'in merkezi Hatti ve Haşuş şehrini merkez

⁸⁴ Ekrem Memiş; “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri”, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Say.1, Konya 1987, S. 113-117

⁸⁵ Piran Yuvanc; Bingöl, 1967, Sayı:16, S. 12

edinmişlerdir. Ayrıca buradaki kültürle kaynaşarak Hitit Devleti'nin temellerinin atılmasını da sağlamışlar.

M.Ö. 1200 yıllarında Avrupa'da başlayan büyük bir kaynaşma ve kavimler göçü sonunda Balkanlar üzerinden Karadeniz Anadolu ve Doğu Akdeniz ülkelerine göçen Aryaniler bu yerlerdeki uygarlığın değişmesine ve yeni uygarlıklar kurulmasına sebep olmuşlardır.

Kiğı ve Bingöl dolaylarında köylülerimizin bulduğu bazı eski keramikler, süs eşyaları ve silahların yapılış tarzları, şekilleri ve gelişmeleri Boğazköy'de çıkarılan aynı cins eşyalara çok benzediğinden, bu benzeyişi Doğu Anadolu tarihinin Hitit tarihi ile beraber geliştiğini göstermektedir.⁸⁶

Hititler yeni krallık devrinde Torosları aşarak Mitani devletini sıkıştırmaya başlamışlardır. Kral Şuppiliuma zamanında Mitani prensini himayesine almıştır. M.Ö. 1360 yıllarında Hitler Harput ve Bingöl dolaylarını ele geçirmişlerdir. Hititlerin yıkılmasıyla birlikte "İşuva" adı verilen Harput, Bingöl ve Muş çevrelerini yerli prensler idare etmeye başlamışlardır.⁸⁷

I. Muşil zamanında, Hititler, Basil ve Halep dolaylarına fetihlere çıktıkları sırada Kiğı ve Bingöl çevresi tamamen Hititlerin egemenliğine girmiş sonraları buralar Hitit-Mitani mücadelelerine sahne olmuş ve Kiğı çevresi Hititlerin yıkılmasına kadar M.Ö. 12003 onların egemenliğinde kalmıştır.⁸⁸

III. Hattuşili'den sonra Hitit Devleti her yönden gelen tehlikelerle karşı karşıya kaldı. İçeride, bağlı beylikler ayaklandı; dışarıda ise Asurlular Ön Asya'yı tehdide başladılar. Diğer yandan batıdan ise Mısırlıların deniz kavimleri dedikleri kavimlerin göç dalgası başladı. Bu ortam içinde önce Asurlular Hitit ordularını yenerek Doğu Anadolu'yu ele geçirdiler. Ama Hititleri yıkan asıl neden Trakya'dan gelerek Anadolu'ya geçen kavimler ve özellikle bunların başında bulunan Frigler olacaktır. Frigler, Batı Anadolu'daki diğer kavimlerle birleşerek ani ve muazzam bir akın halinde gerçekleşen ve tarihte Ege göçleri adıyla geçen kavimler hareketinin öncülüğünü yapmışlar ve siyaseten çökmekte olan Hitit devletini yıkmışlardır. Böylece başta

⁸⁶ Şemsettin Günaltay; Yakın Şark Tarihi, C.II Ankara, 1937, S. 47-48

⁸⁷ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi Yayınları, Elazığ, 1996, S. 11

⁸⁸ M.Sadık Yiğitbaş; Kiğı, Cemal Azmi Matbası, İstanbul, 1950, S. 19-20

Hattuşaş olmak üzere bütün Hitit şehirleri bu yağmacı ve barbar kavimlerce yağma ve tahrip edilmiştir.⁸⁹

3.2. Urartu Krallığı Döneminde Bingöl

Gerek Hitit İmparatorluğu'nun gerek Mitani Krallığı'nın yıkılmasından sonra Frig Devleti'nin kurulmasına kadar geçen dönem Anadolu tarihinde “Karanlık Dönem” olarak adlandırılır. Bu dönemin sonlarına doğru Güney ve Güneydoğu Anadolu’da Geç Hitit Devletleri’yle başlayan kıpırdanmalar Doğu Anadolu’da Urartular’la kendini gösterir. M.Ö. 3 bin yıldan itibaren tarih sahnesine çıkan Hurriler’in halefleri olan Urartular kendilerine Biainili derken Asurlar ise onların yaşadığı bu bölgelere Nairi ülkesi veya uruatri demişlerdir. Mevcut buluntular ışığında elde edilen bilgiler Urartular ile Hurriler’in iki yakın akraba topluluk olarak M.Ö. III bin yılın başlarında Doğu Anadolu’ya geldiklerini, Hurriler’in o günün uygar dünyası olan Mezopotamya’ya daha yakın bir bölgeye yerleşerek daha erken bir tarihte tarihe ve uygarlığa karıştıklarını buna karşılık Van Gölü çevresi merkez olmak üzere Doğu Anadolu’da kalan ve yıllarca küçük göçebe topluluklar halinde yaşayan Urartuların tarihte rol almalarının çok daha geç bir tarihte mümkün olabildiğini gösteriyor.⁹⁰ Nitekim bölgede ancak M.Ö. 1300 den itibaren ve Hurri kökenli idarecilerce birçok küçük devlet kurularak ilk adımlar atılır. Hurri – Mitanni Devleti bölgeye komşu kuzey Mezopotamya’nın güçlü kavmi Asurluların Doğu Anadolu’yu ele geçirmesine engel olmuştu. Ancak Mitanni krallığı Hititlerce ve Hitit İmparatorluğu da Ege güçleri sonucu yıkılınca bölge Asur istilasına açık hale geldi. İşte bu ortamda Doğu Anadolu’da daha önce kurulmuş bulunan bu küçük beylikler M.Ö. 860 yılında Kral I.Sardur döneminde bu beyliklerden biri olan ve başkenti Van Gölü kıyısındaki Tuşpa olan Urartu devleti tarafından birleştirilerek Doğu Anadolu’da güçlü bir siyasal yapı oluşturulmuş ve Asur için tehlikeli bir rakip yaratılmıştır.⁹¹

Nitekim Urartular tarihleri boyunca Asurlularla mücadele edeceklerdir. Bu nedenle Urartu devleti hem Asur tarihi hem de Ön Asya tarihi açısından önemlidir.

⁸⁹ Azra Erhat; Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, S. 122

⁹⁰ Oktay Belli; “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”, Anadolu Araştırmaları VI, 1978, İÜEF Yayını, İstanbul, 1979, S. 45-49 ; D.H. Müller; 1885 “Eine neue Keil-inschrift Van”, Österreichische Monatsschrift für den Orient, S. 12-24

⁹¹ Emin Bilgiç; “Anadolunun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler, Belleten, 1946, 39

Çünkü hem kuzeyin yarı – uygar kavimlerinin güneyindeki uygar dünyaya saldırılarına engel olarak bir noktada uygar dünyayı korumuşlar, hem de diğer yandan Doğu Anadolu’da oturan kavimleri birleştirerek Asurlulara karşı mücadele edip onların Doğu Anadolu ve Toroslar’ı işgal etmelerini ve buralardaki zengin maden yataklarını ele geçirmelerini engellemişlerdi. Sık sık Asurlulara yenilmelerine rağmen asla bağımsızlıklarını kaybetmemişlerdir.

Urartuların tarih sahnesine çıkışı M.Ö. 9. yüzyılın ilk çeyreğidir. Bilinen ilk Urartu kralı Aramu’ya kadar olan dönem beylikler konfederasyonu olarak bilinir. Bu dönemde Uruatri ve Nairi adında iki ayrı siyasi birlik vardır. Ve bunlar Asur saldırılarına karşı birleşmektedirler. Yine bu yıllarda Asurlular sık sık Urartu ülkesine girmekte ve onları dağlara kaçmaya mecbur etmektedir. Asur kralları II. Asurnasirpal ve III. Salmanosar’ın bu seferlerini belgelerden öğreniyoruz.

Urartu Devleti’nin kurucu kralı I.Sardur’dur. I.Sardur öncelikle Bianco eyaleti içinde Tuşpa adındaki müstahkem şehri kurar diğer yandan Nairi ve Uruatri beyliklerini birleştirerek de merkezi yapılı Urartu Devleti’ni oluşturur. Ancak anlaşılan o ki, I.Sardur da Asur güçlerini yenememiştir. Ama Asurluların da bölgede kalıcı bir hâkimiyet kurmalarını engellemiştir.⁹²

I. Sardur’dan sonra Urartu tahtına İşpuini ve onu takiben Menua’nın geçtiğini görüyoruz. Bu dönem aynı zamanda Asur krallığında III Salmanasar’ın ölümünden sonra Asurluların bir duraklama dönemine girdikleri ve bu nedenle kuzeye yaptıkları seferleri durdurdukları dönemdir. Bundan yararlanan Urartu kralları bir yandan krallığı genişletirken diğer yandan merkezi otoriteyi güçlendirmişlerdir, Urartu dilini resmi dil olarak kullanmaya başlamışlardır.⁹³ İşpuini Menua ve I. Argisti’nin hüküm sürdüğü bu dönemde yapılan bir çok başarılı, askeri sefer sonunda devlet sınırlarının dört bir yanda genişlediği ve Urartuların asıl hedeflerinin Geç Hitit Devletleri’nin bulunduğu ve Doğu Akdeniz’e açılan önemli ticaret yollarının geçtiği Kuzey Suriye’yi ele geçirmek olduğu anlaşıyor. Böylece hem kendilerini tehdit eden Asurluları çembere almış olacaktı. Bu nedenle bu devletler üzerinde hâkimiyet kurarak hem Asurlara bağlı bu devletler; Asur hâkimiyetinden ayrılmışlar, hem de Kuzey Suriye’de Halep’e kadar ilerlemişlerdir. Böylece M.Ö. 750’lerde Urartu Devleti doğuda Hazar Denizi ve bugünkü Gürcistan arazisinden batıda Halep’e kadar uzanan bir bölgede hâkimdi. Özellikle batı

⁹² Afif Erzen; Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayını, Ankara, 1984, 5-28; Belli 1978, Ss. 78-80

⁹³ M.Salvini; “Die Felsinschrift Sarduris II in Seqendel (Libliuni)” AMI 15:97-100

istikametinde Malatya ve ilerisine geçmekle bu bölgede bulunan kommagene bölgesine girmişler ve buradaki krallıkları hâkimiyeti altına almakla da Toroslar'da Asur ülkesine demir madeni taşınmasına engel olmuşlardır. Aynı zamanda Asurların Anadolu'yu yağmalamalarına ve vergiye bağlamalarına da engel olmuşlardır.⁹⁴

M.Ö. 750/740'a kadar süren bu parlak dönemde Urartular birçok uygarlık eseri de meydana getirdiler. İşpuini döneminde Urartuca ilk kez resmi dil olarak kullanılmaya başlanırken bu dille yazılmış bir dizi dini kural da Urartu Dini'nin esaslarını ilk kez belirlemiştir. Böylece tanrıların sıralanışı ve bunlara nasıl ibadet edileceği hangi kurbanların adanacağı tespit olunur.⁹⁵ Menua döneminde ise sulu tarımı geliştirmek amacıyla Van Gölü ve Aras nehri kıyılarında birçok sulama kanalının inşa edildiği görülmektedir. Mesela Van'daki 51 kilometrelik Şamran kanalı hala kullanılır durumdadır. Bu dönemin önemli olayları yanında günlük işleri de hikâye eden birçok kitabe ve stel kalmıştır.⁹⁶

I. Argisti'den sonra gelen Urartu krallarının (II. Sardur ve diğerleri) kuzey Suriye'yi Asur kralı III. Sardur'un kuzey Suriye'deki ve Urartu Devleti'ne bağlı devletlerinde desteği ile Asurlara karşı verdiği mücadele başarısız olmuş ve Asurlular Urartu'nun başkenti Tuşpa kapılarına kadar gelmiştir.⁹⁷ Bu sırada Urartu sarayında gerçekleştirilen bir hanedan değişikliği de gidişatı değiştirememiştir. Nitekim III. Tilgotpilesar'dan sonra Asur kralı olan II. Sargon Urartuların yakın doğuda o güne kadar müttefiki olan Karkamış ve Tabal gii prenslikleri de Asur egemenliği altına alarak bir daha Asur egemenliğine rakip olmalarını kesin biçimde önlerken; aynı zamanda Toroslar'daki önemli maden yataklarını ve Akdeniz'e inen ticaret yollarını da ele geçiriyordu.⁹⁸ II. Sargon bir yandan Urartu müttefiki prenslikleri Asur'a bağlarken diğer yandan da hem doğudan kendisi Urartu'yu sıkıştırmaya başlamış hem de kuzeydeki (Kafkaslar) Kimmerlerin Urartular üstüne saldırmasını sağlamıştır. Böylece Urartular M.Ö. 714'den itibaren Kimmer istilasına maruz kaldılar. Bunu fırsat bilen II. Sargon tekrar Urartu ülkesine girdi ve o sırada Urartu kralı olan I.Rusa'nın son bir ümitle

⁹⁴ Ekrem Akurgal; Anadolu Kültür Tarihi, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2000, S. 55

⁹⁵ M.Salvini;1978, "A.Dedicatory Inscription of the Urartian King İşpuini" Asur, 1(18) 171-174

⁹⁶ Oktay Belli; "Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme" Anadolu Araştırmaları VII, 1979, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1981, S. 61-73

⁹⁷ A. H. Sayce; 1890-a "The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van" Records of the Past, 4:117-13

⁹⁸ C. W. Ceram; Tanrıların Vatanı Anadolu, Çev. E. Mermi Erendor, Remzi Kitabevi, (2. Baskı) İstanbul, 1984, S. 35

oluşturduğu birlikleri de yendi. Sargon karşı karşıya geldiği Kimmerlerle savaşmaktan sakınıp Urartu ülkesini yağmalayarak geri dönerken I.Rusa'nın uğradığı bu yenilgiler de Urartuların siyasal gücünü yok etti. Urartu krallığı ilk doğduğu dağlık arazi sınırlı kaldı.⁹⁹ Yine de I. Rusa'nın sonra gelen halefleri kraliyet geleneğini sürdürerek Urartu gücünün yok olmasına rağmen Urartu kültürünü yaşatmaya çalıştılar. Asur krallığının Kimmer ve sonrasında görülen İskit akınlarına karşı kendini korumak için tampon bir devlet olarak Urartu'nun varlığını sürdürmesine izin vermesi ve hatta zaman zaman Urartu'ya yardımcı bile olması Urartu Krallığı'nın ömrünü uzattı. Ancak Asurun Babil krallığına yıkılmasından sonra Urartular önce Babil daha sonra da Med ve İskit akınlarıyla yıkıldı.¹⁰⁰

Urartu kültürü hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Ancak Van Gölü çevresi ile Fırat ve kollarının etrafındaki yüksek ve verimli yaylalar başta olmak üzere Urartu'ların hâkim oldukları Doğu ve kuzeydoğu Anadolu'daki kalıntılardan Urartuların ileri bir uygarlık düzeyine ulaştıkları anlaşılmaktadır. Van yakınlarındaki Toprakkale, Erzincan yakınlarındaki Altıntepe ve Ermenistan'daki Karmir-Blur kazıları bunu doğrular. Bunların dışında bölgedeki yaklaşık 20 kale kalıntısı sulama şebekesi kalıntıları bunu teyit ederken mevcut kitabelerden de daha birçok kale, şehir, saray, tapınak ve tuhkikat, sistemleriyle kanalların yapıldığını anlıyoruz. Başka bir ifade ile Urartular yaşadıkları coğrafyanın olumsuzluklarına karşın çağdaşları olan kavimleri kısıktırarak ustalıkta mimari eserler yaratmayı başarmışlardır. Yine buluntulardan anlaşılıyor ki; altın, gümüş ve bronz maden işçiliğinde hayli usta olan Urartular; insan ve hayvan figürlü kulplar taşıyan ve birer sanat şaheseri olan kaplar, şamdanlar, miğferler, silahlar, tarım aletleri vb. üretip bunları uzak pazarlara başarı ile pazarlarken aynı zamanda sanatsal açıdan da Asur ve Hellen dünyasına etki etmişlerdir.¹⁰¹

M.Ö.1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile çeşitli yerlerde ayrı ayrı Hitit beylikleri kuruldu. Hurriler'de Asurluların istilasından korkarak dağınık boylarını birleştirip Murat Suyu'nun orta ve yukarı bölgelerinde bir araya gelerek Urartu Devletini kurdular. Urartu Beyliğinin tarihi M.Ö. 900 – 600 yılları arasında

⁹⁹ Firuzen Kınal; Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayını, Ankara, 1987, S. 71-75; C.Burney; "Measured Plans of the Urartian Fortresses" *Anatolia Studies* 10, 1960, 177 Vd

¹⁰⁰ Nazmi Özcelik; İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları, Nobel Yayınları, Kırşehir, 2004, S. 71

¹⁰¹ S.Bedect; "Urartians and Hurrians", *JAOS* 80, 1960, S. 100 VD

cereyan etmiştir. Doğu Anadolu'ya egemen olan Urartular, Bingöl ve çevresini ele geçirdiler ve böylece Bingöl için Urartu devri başlamıştır.¹⁰²

Asur yazıtlarında, Asurluların Urartu devletine saldırımları neticesinde galip geldiklerini ve o zaman “Nairi Denizi” denilen Van Gölü civarındaki Palu'dan Bingöl'le ve Aladağ'a kadar Murat boyları'nın eline geçtiğini anlaşılmaktadır.¹⁰³

Asur kaynaklarındaki Yoncalı yazıtına göre Bingöl ve çevresine Tumme ülkesi denilmektedir ve Tumme lkesinin coğrafi konumu şöyle özetlenebilir:¹⁰⁴ Uruadri ülkesi Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısındaki Topraklardır. Bu alanlar günümüzde Tatvan, Muş, Bingöl, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kaplar Van Gölü'nün Güney ve Güneybatısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Tumme'den (Diyarbakır civarı) kuzeydeki Daiaeni Topraklarıdır.¹⁰⁵

Urartular, Menua zamanında Palestin'e kadar etkisini göstermiş III.Sardur zamanında en parlak devrini yaşamışlardır.¹⁰⁶ Sardur'un kuzey istikametine karşı izlediği siyaset babası ve büyük babasının elde etmiş olduğu yerleri korumak olmuş ve bu mınıtkada Bingöl Dağları üzerinde Zağhalu'da bir yazık bırakmıştır.¹⁰⁷

M.Ö. 1. bin yılı başlarında Urartu krallığının kurulduğu Van bölgesi çevresinde, batıdan Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl; kuzey batıda ise Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri çevresinde demir yatakları yer almaktadır. Dolayısıyla bu bölgede yapılan demir metalürjisinin M.Ö. 1 bin yılın başlarında Urartu krallığının kurulup gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Urartu krallığı, zengin demir madenlerine sahip Malatya, Elazığ, Bingöl ve Erzincan-Erzurum bölgelerini ancak kurulup yükseldikten sonra yani M.Ö. 9.yüzyılın sonu ve M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına doğru tam olarak ele geçirebilmiştir.¹⁰⁸ Kral Menua, Bingöl yaylalarını korumak için Sebeterias, Bağın ve Mazgirt kalelerini inşa ettirmiştir.

Med kralı Keyeksar (M.Ö: 633–584) Urartu krallığına son vermiş Bingöl'de ilk çağda en fazla Urartular faaliyet göstermişlerdir ve en çok eser bırakan da yine Urartular olmuştur. Urartular'a ait Bingöl bölgesinde birkaç kale ve höyük ile birlikte

¹⁰² M.Mellink; “Mita, Mushki and Phrygians”, An. Ar 2/1-2, 1965,S. 317 VD.

¹⁰³ Arif Koçak; Van Gölü ve Çevresinde Yaşayan Türkler, Ankara, 1976, S. 25

¹⁰⁴ Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi,Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1984, S. 10; Burney 1960; S. 177

¹⁰⁵ Çilingiroğlu; a.g.e., S.20

¹⁰⁶ Afif, Erzen; Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayını, Ankara, 1984,S. 33-35; Bededict 1960, S. 100

¹⁰⁷ Mustafa Selçuk Ar; Urartu Kılavuzu, İstanbul, 1944, S. 31

¹⁰⁸ Veli Sevin; “Malatya-Elazığ-Bingöl” İlleri Yüzey Araştırması–1985”, IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1986, S. 282–283

ulaşımı sağlayan yol bulunmaktadır. Bunlar günümüze kadar varlığını sürdürmüşlerdir.¹⁰⁹

Urartular'ın bu bölgeye (Elazığ-Bingöl) çok büyük önem verdikleri yazılı belgelerden ve arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Urartular bu bölgeyi kral Menua (M.Ö: 800–880) zamanında ele geçirmişlerdir. Argiştı (M.Ö: 780–760) ve Sarduri (M.Ö: 760–730) dönemlerinde Urartu egemenliği güçlenmiştir. Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği kısa süreli bir kesinti dışında en azından 100–125 yıl kadar sürmüştür.¹¹⁰

Urartular, yaklaşık 100–125 yıl Bingöl havalisine egemen olmuşlardır ve Bingöl'ün tabii kaynaklarından ve yaylalarından yararlanmışlardır. Bunları kontrol etmek için kaleler (Sebeterias, Bokar, Kaleönü vb. kaleleri) Doğu-Batı ulaşımını sağlayan bir yol (Solhan ve Karakoçan) ve bu yol üzerinde tesisler (Zulümtepe) yapmışlardır.¹¹¹

M.Ö. 1200 yıllarında Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile çeşitli yerlerde ayrı ayrı Hitit beylikleri kuruldu. Hurriler de Asurluların istilasından korkarak dağınık boylarını birleştirip Murat Suyu'nun orta ve yukarı bölgelerinde bir araya geldiler ve Uru-Artu veya Ur-Artu devletini kurdular.¹¹²

O devirde Asurlular, Van Gölü'nün kuzeyindeki dağlık bölgelere Urartu diyorlardı. Bingöl'ü de içine alan Urartu Devleti burada kısa zamanda kuvvetlenmiş ve Asurlularla boy ölçüşecek hale gelmiştir. Nitekim batıdaki düşmanlarını yenerek Suriye ve Filistin'i ele geçiren Asurlular, Urartuları bir türlü ortadan kaldıramamışlardır.¹¹³

Büyük Hitit İmparatorluğu'nu yıkan 1200 göçlerinden sonra Doğu Toroslardan Homa'ya kadar uzanan ayrı ayrı Hitit beylikleri kurulurken Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresiyle, Dicle başları doğusunda ve Murat Suyu'nun orta ve yukarı bölgelerinde yani bu havalide bulunan Bingöl ve civarında dağınık halde yaşayan Hurri boylarının müstakil beylikleri vardı. Asurlar'ın Urartu dedikleri bu bölgelerin güneyinde Nairi, batısında İşuva ülkeleri bulunuyordu. M.Ö. 1360 yılına doğru bağımsızlıklarını kazanan

¹⁰⁹ Ekrem Memiş; "Eskiçağ Türkiye'sinde Ordunun Önemi", Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Say. 2, Konya, 1988, S. 55-56

¹¹⁰ Ekrem Memiş; Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Konya, 1993, S. 44

¹¹¹ J.V. Kinnier, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", Irak 24, 1962, s. 186 Vd.

¹¹² W.G. Lambert; "Shalmaneser in Ararat: The Sultantepe Tablets III" Anatolian Studies II, 1963, S. 143 Vd.

¹¹³ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 34

Asurlular, Dicle üzerindeki Ninova şehrini merkez edinmişlerdir. Gün geçtikçe büyüyen ve gelişen Asurlular kendilerini Mitannilerin varisi olarak ilan etmiş ve istilalara başlamıştır.¹¹⁴

I.Salamanasar (1304–1243) veya (1280–1260) çağından beri Van Gölü kıyısındaki dağlık bölgeye Urartu deniliyordu. Kendilerini korumak isteyen Hurri kabileleri I.Salamansar devrinde Asurlular’la birleşerek Urartu Devleti’nin temelini atmışlardır. Fakat Asurlular dördüncü kral I.Tiskulti-Nimurtan’ın ölümünden sonra parçalanmış ve M.Ö. 1170 yılına kadar güneyde bulunan Kasit devleti’nin hâkimiyeti altında yaşamıştır.

Kasitlerin zayıflayıp yıkılmasından sonra kral I.Tiglatpaser çağında (1116–1090) Asurlar güçlenmiş ve büyük bir devlet kurmuşlardır. Suriye’yi Mezopotamya’ya ele geçiren Asurlular Nairi ülkelerini bil zapt etmişlerdir.

(M.Ö. 1115-1077) de I Tıglatpaser döneminde müşkiler Alzi ülkesini işgal ettiler ve bazı Asur kaynaklarından anlaşıldığına göre müşkiler bölgede uzun süre varlıklarını devam etmişlerdir. Ve muski halkının M.Ö. 12. yüzyıldan sonra Alzi ülkesinin yanında yukarı Dicle vadisini de ellerine geçirdiğini yine aynı kaynakları belirtmektedir.¹¹⁵

I.Tiglatpaser’in ölümünden sonra Asur devleti yıkılmış ise de bir süre sonra yeniden toparlanabilmiş ve M.Ö: 1000 yıllarında güçlenmeye başlamışlardır. Bu arada Urartularla yeniden savaşa girişen Asurlular bu devleti ortadan kaldıramamışlardır.¹¹⁶

Nairi ülkelerine karşı saldırıya geçen Asur kralı I.Tiglatpaser M.Ö. 1114’te de ikinci seferini yapmış ve bu havalideki müttefik halinde bulunan Nairi Beyliği ile savaşarak onları yenmiştir. Bu olay o zamandan kalma yazıtlardan anlaşılmıştır. Bu yazıtlarda Asurların, Urartu Devletine saldırımları sonucunda galip geldiklerini ve o zaman “Nairi Denizi” denilen Van Gölü civarındaki Palu’dan, Bingöller’e ve Aladağ’a değin Murat boylarının Asurların eline geçtiği anlaşılmıştır. Aynı krala ait Malazgirt’e bulunan bir kitabede ise Murat boyu yukarılarından Urartu diye bahsedildiği görülmektedir.¹¹⁷

¹¹⁴ Taner Tarhan – Veli Sevin; “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Gözlemler” Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977, İUEF Yayınları, İstanbul, 1977, S. 273-345

¹¹⁵ Altan Çilingiroğlu; Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1984, S. 20

¹¹⁶ D. D. Lckenbill; Ancient Records of Assyria and Babylonia I ve II, Chicago, 1926, S. 27

¹¹⁷ M.Fahrettin Kızıoğlu; Kars Tarihi, Işık matbaası, İstanbul, 1953, S. 38

Asur Kralı III Salmanasar'ın zamanında Asurların Malazgirt ve Hakkâri'ye ilerledikleri anlaşılmaktadır. (859–824) bu hükümdar zamanında Urartudaki karışıklıklar Van Gölü'nün sağ ve batı yönüne yayılmış ve daha sonraları Ermenya (Murat Suyu) çevresi Urartu Devletinin buyruğu altında kalmıştır.¹¹⁸

Bu bölgede zamanla bazı Hurri kabilelerinin devletleşerek Asurlularla savaştığı ve Asurların bunlarla başa çıkamadığı görülmektedir.

Devamlı olarak Asur Devletleriyle karşı karşıya olan dağınık Hurri beylikleri bir araya gelmek zorunda kalmış ve M.Ö. 900 yıllarında Arzaşkun Beyliği çevresinde toplanmışlardır. Böylece daha güçlü bir duruma gelmişlerdir.

M.Ö. 911-891 Asurda tahta geçen II. Adad-Nirari Urartu ülkesine sefer düzenlemiş Asur Kralı Kirhi'den başka günümüzde Keban Barajı sularının altında kalan, bir zamanların Altınovası ile eş değerli olan Alzi (Elazığ ve Bingöl bölgesi) ülkesini ele geçirdiğini söylemektedir.¹¹⁹

Asur Kralı III Salmanasar Urartu Devleti üzerine yaptığı seferlerde bu bölgede etkilediği çok sayıda göl'ü Asur Kaynaklarında kayda geçirmiştir. Ve Bu sayıda göl ancak Bingöl yakınlarında vardır. Modern Bingöl ili adını çevresinde yer alan çok sayıdaki bu göllerden almaktadır.¹²⁰

Asurlu III. Salmanasar Urartu üzerine açtığı seferde Arzaşkun'a kadar ilerlemiş ve şehri yağmalayıp yakmıştır. (M.Ö. 857) Arzaşkun'da oturan Urartu kralı Arema'dan sonra başa geçen Lutipri'nin oğlu I.Sardur zamanında krallığını merkezi Tuşpa'ya (Van) taşınmıştır. Eski kuvvetlerini yitiren Asurlar 3 üncüsü Salmanasar ve Şemsi-Adad (823–810) devrinde Urartuların başında bulunan I.nci Sarduri'nin oğlu İşpuini (828–810) devletini güçlendirmiş ve sınırlarını genişleterek Fırat'ı aşp Malatya'daki (Melidu) Hitit Beyliği'ni kendine tabi kılmıştır.

Kral Menua zamanında ise Urartu Devletinin sınırları Balkanlar'a doğru genişlemeye başlamış ve yukarı Aras bölgesinin kuzey kısımları da bu devletin sınırları içine girmiştir. Urartu Devleti kral Menua zamanında en parlak devrine ulaşmış ve onun devrinde yeraltı kanalları inşa edilmiştir. Tarımda ilerlemeler kaydedilmiştir. Van'daki Khaldi Tapınağı ile Malazgirt Kalesi tahkimatı onun zamanında yapılmıştır. Urartu

¹¹⁸ Taner Turhan; "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lopture" Hakkında Yeni Görüşler", Anadolu Araştırmaları VIII, 1980, İUEF Yayını, İstanbul, 1982, S. 69-114

¹¹⁹ Altan Çilingiroğlu; Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1984 S. 13

¹²⁰ Çilingiroğlu; a.g.e., S. 35; Luckenbill 1926, S. 27; Bededict; 1960, S. 100

krallığının Elazığ ve Fırat kavsi çerçevesindeki ülkelere ilgi duyması menua ile başlar. Urartu'nun "batı" yayılımı olarak adlandırılan bu seferler ile ilgili olarak Van ve özellikle Palu yazıtları bilgi sağlar. Yazıtlardan elde edilen verilere göre Menua'nın amacı meliteialhe (Malatya) Krallığı'nın egemenlik altına alınmasıdır. Van Yazıtına göre Menua Şurişhilini ve Tarhigamoni kentlerini ele geçirdikten sonra Hati ve Alzi ülkelerine varmıştır.¹²¹ Palu Kaya yazıtı batı seferlerini şöyle anlatır: "Tanrı Haldi Silahlarıyla sefere çıktı, Şebeteria kenti ülkesini, Huzuna kentini ve Şupani kentini ele geçirdi. Haldi ve Hadlinin silahları güçlüdür. Hadlinin gücü ile İşpuinin oğlu Menua Şebetria kenti ülkesini, Huzana kenti ülkesini, Şupani kentini fethetti ve Hatti ülkesine kadar gitti... Bu yazıt Tanrı Haldi için dikti. Şebeteira kentinde tanrı haldi için bir tapınak inşa etti. Meliteialbe kenti kralının hayatını haraç vermek koşulu ile bağışladı"¹²² Yazıtta geçen Şebeteria, Huzana ve Şupa'nın coğrafi konumları konusunda fazlaca bir sorun yoktur. Şebeteria'nın bugünkü Palu ve batısındaki topraklar olduğu genellikle benimsenmiştir. Şupa ülkesinin ise antik çağın Sofene'si ile tanımlanabileceği konusunda görüş birliğine varılmıştır. Aynı görüş birliği Palu yazıtındaki Huzana'nın bugünkü Hazat ile aynı olduğu konusunda da vardır. Kral Menua'nın Van'da bir kilisenin duvarlarında yapım malzemesi olarak kullanılmış bulunan bir yazıtta, batı seferleri ile ilgili bilgi bulmak mümkündür. Kralın yılıklarının bir bölümünü oluşturduğu düşünülen yazıtta, tarihi anlaşılmayan ancak Asur ülkesine kadar ilerlediği bir yılda Hati ve Alzi ülkelerine sefer düzenlediği ve bu ülkelerden 2113 kişiyi tutsak aldığı, bazılarını öldürttüğü bir kısmını asker olarak kullanmak üzere orduya gönderdiği belirtilmektedir.¹²³ Ve bu sefer Van yazıtında ayrıntılarıyla şöyle anlatılmaktadır:

a) *Üst yüzünde: Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve... ele geçirdi. Tanrı Haldi'nin mızrağı güçlüdür. Tanrı Hadlinin kudretiyle işpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki Babanahi ülkesi'ni yaktım. Aynı yıl... Golibilia Şehri'ni... dere (?), Ususua ülkesinin Arpuia Şehri'ni... Hulmeru Şehri'ni, Tusurehi boyumarma bölgesinden, Eruni Şehri'ni ... Girpununi Şehri'ni ve Ulibo ülkesi'ni ele geçirdim... yaktım. Dirgu ülkesi'ni, İsala şehri'ni... ele geçirdim, ülkesini yaktım...*

¹²¹ Çilingiroğlu; a.g.e., S. 26; Kinner ;1962, S. 26; Lambert 1963, S. 143

¹²² W.Belck-C. F. Lehmann; 1892-a, "Inuspuas Sohn Des Menuas" 2A, 7, S. 255-267; H. G. Güsterbock 1963, "Urartian Inscriptions In The Museum of Van", Journal of Neor Esteorn Studies, 22, S. 268- 272.

¹²³ Çilingiroğlu, a.g.e., S. 48; Kinner 1926, 25; Lambert 1963, S. 47

*kadar yolculuk (?) yaptım. Qumenu Bölgesi'nden Asuri ülkesi'ne kadar... 155 insan (bu) yılın (esir sayısı)dır. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. Onlardan erkekleri orduya aldım.*¹²⁴

*Sağ yüzü: Tanrı Haldi'nin kudretiyle işpuini oğlu Minua der ki.. mana ülkesi'ne karşı sefere çıktığım zaman (bu) ülkeyi yakıp yıktım. Aynı yıl, orduyu çağırdım ve sefere çıktım... Surisilini şehri'nin ülkesini ve Tarhigama şehri'ni ele geçirdiler... Sada alehi boyu;... Hati ülkesi tarafındaki Mele Irmağı'nın kıyısındaki... Alzi ülkesi'nin bölgesinden 2.113 insan bu yılın (esir sayısı)dır. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. Onlardan erkek olanları orduya aldım.*¹²⁵ Van yazıtında geçen Alzi ülkesini Hitit metinlerinde Alziya, mitanni metinlerinde Alse ve ermeni kayıtlarında Alzik olarak geçtiği ve buranında Fırat nehrinin Elazığ ve civarında oluşturduğu Kavis içinde kalan topraklar olduğu bilinmektedir. Menua'nın Urartu batısında kalan ve yaz ayları dışında genellikle karla geçit vermeyen yüksek Bingöl Dağları ile ayrılmış bu uzak ülkelerdeki egemenlik uğraşlarından ne derece olumlu sonuç verdiği kesin değildir.¹²⁶ Ancak Kralın Şebeteria Kentinde Tanrı Haldi için bir tapınak yaptırdığı ve çeşitli kaya yazıtlarını Palu civarında oyduktuğu dikkate alınırsa, Menua'nın bu uğraşında önemli başarılar elde ettiği kabul edilir.¹²⁷ Erzurum müzesinde yer alan yazıtta Menua'nın batıya yaptığı seferlerdeki başarılarından şöyle bahsedilmektedir:

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle, işpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman, satiru ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla Sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni aldı, Gidimaru Şehri'ni aldı ve tanrı Haldi'nin Mızrağı da güçlüdür.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle işpuini oğlu Minua sefere çıktı. Huradi naku şehri'ni ve Gidamaru Şehrini ele geçirdi. Satiru ülkesini ve Tarzu'anono şehrini aldı. Butsu ülkesi'ni ve Tarzu Anana şehrini aldı. Butsu ülkesi'ne ve Malmali ülkesine doğur ilerledi. Daha önce hiçbir Kral Hurodinaku şehri'ni ele geçirmişti, hiç kimse onu

¹²⁴ A. H. Sayce; 1882, "The Cuneiform Inscriptions of Van" JRAS, 14,S. 377-732.

¹²⁵ Margaret R. Payne; Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, İstanbul, S. 61-62

¹²⁶ M. Salvini, 1986-a, Assyrian and Urartian, Written Sources for Urartian History" Sumer 42,S. 155-159.

¹²⁷ Payne,a.g.e., S. 85; Schofer, H.P. 1973-1974, "Zur Stele Menuas aus Bağun (Balin)", İstanbuler Mitteilungen,S. 23-24; 33-37.

yağma edememişti. Tanrı Haldi onu işpuini oğlu Minua'ya verdi. O, Huradinoku Şehri'ni ele geçirdi ve yerle bir etti.¹²⁸

Aynı yıl Alzi ülkesi'nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Menua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi ülkesini ele geçirdi ve Sasnu ülkesi'ni ele geçirdi.

Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi...Tanrı Teiseba, Tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrıları... ekilecek tarlalar... bağlar... Surili ülkesinde Menua'nın...¹²⁹ Palu'nun 29 kilometre kuzeybatısındaki Bağın'da bulunan bir yazıtta Menua Titiani adlı bir idareciyi bu "eyaletin" yöneticisi olarak atamış olması dikkat çekmektedir. Bir Urartu yazıtında Kral adlarının dışında, ilk kez bir şahıs adı karşımıza çıkmakta ve titinia bir bölgeye atanan ilk "eyalet valisi" (LU ENNAM) unvanını almaktadır.¹³⁰ Elazığ Müzesinde yer alan Asur yazıtına göre bu durum şöyle anlatılmaktadır:

Parça A önyüz: Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu Steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, işpuini oğlu Menua güçlü Kral, Büyük Kral, Biainili ülkesi'nin Kralı ve Tuşpa Şehri'nin Kahramanıdır.

Menua der ki: oraya vali (olarak) Titia'yı atadım.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu Steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle...

Parça B: Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu Steli efendi tanrı Haldi'ye diktirdi.

Parça A Arkayüz: Oraya Titia'yı vali olarak atadım.

*Minua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, Tanrı Teiseba, Tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler.*¹³¹

Menua'dan sonra başa gelen küçük oğlu I Argiştı (785–753) ise ülkeyi 33 yıl idare etmiştir.¹³² Menua'nın oğlu I Argisti (M.Ö. 766-768) döneminde Urartu Krallığının genişlemesi devam etti. Bu kralın Tuşpa'nın (Van Kalesi) güneybatısında

¹²⁸ Payne;a.g.e., S. 87; Burney 1960,S. 45

¹²⁹ Payne; a.g.e., S. 73-74; Sayce; 1982, S. 14; Salvini; 1986, S. 26.

¹³⁰ Altan Çilingiroğlu;Urartu Kralığı ve Sanatı,Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı,İzmir,1996, S. 14

¹³¹ Margaret R. Payne;Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katoluğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, İstanbul,S. 65-67; Lehman 1892, S. 18; Kinnier 1962, S. 186.

¹³² Recep Yıldırım; Eskiçağda Anadolu, Ege Üniversitesi Basımevi yayınları, İzmir, 1996, S. 314

kendi adıyla anılan mezar odası girişinin üstüne ve çevresine yazdırdığı yazıt, Urartu kralları arasında eylemlerini anlatan en uzun yazıtı oluşturmaktadır. Bu yazıttan I. Argiştî'nin 22 yıllık saltanatı süresinde yapmış olduğu askeri seferleri, ülkeye katılan yeni toprakları ve yapı etkinliklerini öğrenmekteyiz. Kuzey Suriye ticaretini güvence altına almak için bu bölgeye askeri seferler düzenlemiş ve Malatya (Melid) krallığından haraç almıştır. Bunların yanı sıra I. Argisti devletinin sınırlarını Transkafkasya'ya doğru genişletmiştir Urartu krallığının bu bölgedeki egemenliğini güçlendirmek için Arin Berd (Erebuni) ve kendi adını verdiği Armovir Blur'daki Argiştihinili'yi kurmuştur. Erebuni Kalesi için Hate (Kuzey Suriye) ve Şupani (Elazığ ve Bingöl bölgesi) ülkelerinden insan toplulukları getirerek buraya yerleştirmiştir.¹³³

Menua'nın Melitealhe (Malatya) Krallığı ve civarındaki ülkeleri egemenlik altına almak isteğinin nedeni, Melitealhe ülkesinin kuzey Suriye'den orta Anadolu'ya ve Urartu ülkesinden Akdeniz'e giden yol üzerinde yer almasıdır. Bunun yanında bu ülkelerin zengin bakır ve demir madenlerine sahip oluşu Menua'yı sefere özendiren etkenlerin başında gelmektedir. Elazığ yakınlarındaki Maden ve Ergani'deki bakır cevherlerine ve Palu'nun doğusundaki Sivan madendeki demir yataklarına sahip olmak Urartu ekonomisi için büyük bir öneme sahipti. Bölgenin Asur Krallığı içinde önemli olduğu Asur Kralı I. Salmanasar döneminden itibaren yöreye yapılan askeri seferlerden anlaşılmaktadır.¹³⁴ Malatya yöresine egemen olmak elde edilecek bu zenginliklerin yanı sıra, kuzey Suriye'ye ve oradan Akdeniz dünyasının ve belki de daha batıdaki ülkeleri ile yapılabilecek ticaret yollarının Urartu'ya açacaktı. M.Ö. 8. yüzyıl boyunca Yunanistan ve Etrurya (İtalya) ile gerçekleştirilen ve çoğunlukla maden eserleri kapsayan ticaret, büyük oranda Şupani, Alzi ülkeleri ile Malatya'ya erişebilen Doğu Akdeniz kıyılarındaki Al-Mina ve Tarsus gibi kentler ve Kayseri ve Gordion üzerinden batıya giden Orta Anadolu yolu ile yapılabilmektedir. Engin bir idari deneyim ile göreve başlayan büyük mimar Menua tarımsal verimliliği artırmak için barajlar sulama kanalları kaleler ve yollar inşa ederek ülkesini imar etmiş bunların yanında başarılı doğu, kuzey ve batı seferleri düzenleyerek krallığın tapınaklarını genişletmiş ve bundan da önemlisi gelişen krallığın ihtiyacı olan ekonomik gücü farklı yörelerden elde ettiği

¹³³ Oktay Belli; "Urartu Krallığının Tarihsel Gelişimi", Urartu Savaş ve Estetik, Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, S. 60-61

¹³⁴ N. Kochan, - M. Salvini; 2000, "A New Urartian Inscription From The Neighbourhood of Muş" SMEA 42/2, S. 303-305.

altın, gümüş, bakır ve demir gibi maden zenginlikleri ve batı dünyasıyla yapılan ticaret ile sağlamayı başarmıştır. Urartu krallığı Menua'nın başarılı saltanatı ile Yakındoğu'da Asurun yanında önemli güç olduğunu kanıtlamıştır.¹³⁵

Kral Menua (M.Ö. 810-786) döneminde Urartu Devletinin genişleme ve yükselme dönemi başlamıştır. Ele geçirilen bölgelerde askeri ve ekonomik birçok kale kurulmuştur. Doğu Anadolu Bölgesinde ekilmemiş kurak topraklar sulu tarıma açılmış, kurulan üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle çevre giderek gerçek anlamda bir cennette dönüşmüş. Başkent Tuşpa'da (Van Kalesi) bu kral döneminde birçok tesis yaptırılmıştır. Tuşpa'da yaptırılan yeni adaların cephesinde veya yakınlarında, çivi yazısı ile bilgi verilmiştir. Ayrıca Menua zamanında kuzey'de Sarıkamış'a doğru yapılan seferler için Patnos'da Aludri ve Yoğunbasan Kalesi, Iğdır Ovasında Mağara Tepe ve Karakoyunlu (Menvahinili) Kaleleri, kuzeybatıda Hasankale batıda Palu (Sebeterias) ve Burma geçit kaleleri ile Urmiye Gölü'nün güneyinde Kalatgah ve Meşta kaleleri kurulmuştur.¹³⁶

Kral ile birlikte başlayan batı seferleri ve bu bölgede ele geçirilen veya denetim altına alınan toprakların ve ülkelerin varlığı merkezden bu yöne giden önemli bir yolun tesis edilmesini gerekli kılmıştır. Van'da Kuzey'e doğru ilerleyen yol üzerindeki en önemli kalelerden ilki Muradiye ayrımına yakın olan körzük kaledir. Krallığın geç dönemlerinde aynı yol üzerindeki Alayköy yakınlarında Garibin Tepe kalesi ve daha kuzeyde Ayanis Kalesi ve Amik kale inşa edilmiştir. Kürzüt Kalesi'nin önünde yollar farklı yönler ayrılır. Kale, yolların kavşak noktasında inşa edilmiştir. Bir yol kuzeybatıya Erciş'e doğru iner ve Malazgirt, Bulanık üzerinden batıya doğru ilerler. II. Sarduri tarafından inşa edildiği savunulan Varto Kayalıdere civarından geçerek Muş ovasına varan yol Bingöl Dağlarını aşarak Palu ve Elazığ'a doğru ilerler. Bingöl Dağları üzerinden tespit edilen ve genişliği genellikle 5 metre civarında olan yolun iki yanında tas bloklarının varlığı saptanmıştır. Yol güzergahı üzerinde yolu Koruyan çeşitli Urartu Kalelerinin ve köprülerin inşa edildiği bilinmektedir.¹³⁷

Bundan sonra başa geçen II. Sarduri (753–735) devrinde ise Urartu İmparatorluğu en parlak çağını yaşamış ve Halep şehri de alınarak Asurların Akdeniz

¹³⁵ Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, S. 33-34.

¹³⁶ Oktay Belli; "Urartu Krallığının Tarihsel Gelişimi", Urartu Savaş ve Estetik, Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, S. 64-65; Payne 2006, S. 45

¹³⁷ Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarih ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, S. 11

yolu kesilmiştir. Ancak bu parlak devir uzun sürmemiş ve III. Tiglatpleser adında çıkan (746–724) Asur kralı zamanında bu devletle yapılan savaşta Nizip-Birecik arasında büyük zayıat verilmiş ve bu savaşta Urartu’lar büyük bir yenilgiye uğramışlar. Yetmiş üç bine yakın tutsak veren Urartular bundan sonra kendilerini toparlayamamış ve Asurlar için bir tehlike olmaktan çıkmışlardır.¹³⁸

Bu mağlubiyetten sonra Asurlar bununla da yetinmeyerek Urartuların üstüne yeniden saldırmışlar ve Van’ı zapt ederek yakıp yıkmışlardır. Bu savaşlarda Bingöl ve yöresi akıncıların geçit yeri olmuştur. İmparatorluğun bozulmasına, Tuşpa’nın (Van) yağmalanmasına ve esirlerin öldürülmesine dayanamayan II Saduri bir süre sonra ölünce yerine oğlu Vedipris geçti ve Rusa adını aldı. Yakılıp yıkılan Van şehri yerine Rusa (Rusahinas) şehrini kurdu. Burayı merkez yaptı. Çok gayretli ve imarcı olan I.Rusa ülkesine çabucak çeki düzen vermiş ve dağılan boyları bir araya toplamayı başarmıştır. Ayrıca komşuları ile güvenlik anlaşmaları yaparak Asurların muhtemel saldırılarına karşı güçlü kuvvetler oluşturmaya çalışmış ve bu tehlikeye karşı ileri karakollar ve kuleler inşa ettirmiştir.¹³⁹

M.Ö. 715 yılında Asurlular Urartu kralı II. Sargon döneminde Urartulara karşı yeniden saldırıya geçtiler. Urmiye Gölü güneyinde Taştepe ile Usnu arasında meydana gelen savaşta Urartu orduları bozguna uğradı ve Rusa topladığı askerlerle geri kaçtı. Asurlarla uğraşan I.Rusa’yı bu seferde Kafkaslardan gelen Kimmer’ler rahatsız etmeye başlamış ise de Rusa’nın orduları Kimmerlere de yenilmişlerdir. Bu yenilgilere dayanamayan Rusa kendi hançeri ile intihar etmiştir. Onun yerine geçen oğlu II Agrişti de (713–680) krallığı devrinde Kimmerlerle savaşmaya devam etmiş ve bu savaşlarda Urartular hayli yıpranmıştır.¹⁴⁰

II. Agrişti’den sonra Urartuların son kudretli kralı olan II. Rusa zamanında ikinci büyük Kimmer akını arkasından gelen İskitlerin yerleşmesi ile kuzeydeki büyük toprak parçaları Urartuların elinden çıktı. Bu arada Frig boylarından doğuya gelen Muşki’ler Karasu ile Murat Suyu’nun birleştiği havaliyi zorlayınca II. Rusa bunlara karşı çetin bir savaş vererek mağlup etti ve sonra da ordusunu güçlendirmeye başladı.¹⁴¹

¹³⁸ A. H. Layord 1851, *Incriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments*, Londra, S.29

¹³⁹ Bilge, Umar; *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları, İzmir, 1982; S. 75; Kinneier 1962, S. 45 ; Luckenbill 1962, S. 74 ; Güterbock 1963, S. 33

¹⁴⁰ Ekrem Akurgal; *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2000, S. 44-45

¹⁴¹ Yılmaz Akbulut; *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, S. 36-37

3.3. Medler Döneminde Bingöl

İran'daki kavimleri güçlü bir siyasal birlik haline getirerek bölgenin siyasal hayatında rol oynayacak duruma M.Ö. 2000'lerde Kafkaslar üzerinden İran'a gelen Medler olacaktır. Medler, Perslerle birlikte ilk önce Hazar Denizi'nin güneyine yerleşmişlerdi. Daha sonra bugünkü Hemedan merkez olmak üzere batı ve güney İran'a da yayılarak buralarda kabile sistemine dayalı bir örgütlenme içinde gevşek bir konfederasyon oluştururlar. Aslında M.Ö. 9.yüzyıla kadar önce bölgeye hâkim Mana ve Urartu krallıkları sonra da Asurlar bu kavimlerin bir siyasi güç oluşturmalarını engellediler. Asurluların vurduğu darbeler ve sonra da İskitlerin bölgedeki yerel siyasal güçler olan Mana ve Urartu krallıklarının zayıflamasıyla, artık batı ve güney İran'a yayılan ve o güne kadar birbirleriyle savaşan göçebe Med kabilelerinin birleşerek bir siyasal güç olarak ortaya çıkması da mümkün olacaktır.

Medlerden bahsedilmesi ilk kez M.Ö.8 yüzyıl başında Hagmatona'yı başken edinen Medler, Deiokos önderliğinde her Pers kabilelerini egemenlikleri altına almışlar, hem de Asur krallığını tehdit eder hale gelmişlerdir. Ancak İskit istilaları bu güçlenmeyi bir süre kesintiye uğrattı. Hatta yeniden Asur egemenliğine bile girerler. Fakat Kyaksares döneminde Medler yeniden güç kazanırlar. Ordusunu ve devletini Asurluları örnek alarak güçlendiren Keyakser bu dönemde Babil krallığının da yardımı ile Asurlara son verirken ardından giriştiği fetihlerle Med topraklarını en geniş sınırlarına ulaştırdı.¹⁴²

İ.Ö. 8. yüzyılda Asur İmparatorluğu'nun baskısıyla güneydoğu yönünde harekete geçen Pers boyları, Bahtiyari Dağlarının batısındaki Parşuaş ya da Parsumaş olarak adlandırılan bölgeye yerleştiler. Böylece İran'a Kafkaslar yolu ile giren bu Hint-Avrupalı halklardan Persler, önce kuzeybatı İran'da oturdukları sonra, yavaş yavaş güneye inerek, sonuçta Basra Körfezi'nin doğusundaki eski Elam'a günümüzün Fars eyaletine değin ulaşan bir göç hareketi içinde karşımıza çıkarlar. Önceleri çok sayıda beyin yönetiminde bir kabile sistemiyle örgütlenmiş, ayrı ayrı beylikler halinde yaşayan bu halktan Medler, İ.Ö. 8. Yüzyılın sonlarında, önce Phraortes'in oğlu Deiokes, sonra da Phraortes tarafından bir krallık haline sokulmaya çalışıldıysa da gerçek Med Devleti,

¹⁴²Nazmi Özcelik; İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı; Nobel Yayın Dağıtım, Kırşehir, 2004, S. 90

başkent Ekbatana olmak üzere Kyaxares zamanında ve İ.Ö. 7.yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıktı.¹⁴³

İ.Ö. 615 yıllarından itibaren Babili Nabupolassar ve kuzeyli göçebe İskitler ile birleşip Asur İmparatorluğuna son veren (İ.Ö. 612) Kyaxares, Urartu Devletinin toprakları da dâhil olmak üzere, tüm Doğu Anadolu'yu kısa zamanda ele geçirip sınırlarını batıda Hays Irmağı'na değin genişletti ve Alyattes yönetimindeki Lidya krallığı ile karşı karşıya kaldı. İ.Ö. 590 yılında Lidya Devleti ile savaşa tutuştu. Halys ırmağı kavisi içinde yapılan ve 5 yıl süren Lidya-Med Savaşı, 28 Mayıs 585 günü meydana gelen bir güneş tutulmasının taraflarca ateşkes çağrısı olarak yorumlanması üzerine son buldu.¹⁴⁴ Savaşın sonunda yapılan ve kız alıp verme ile güçlendirilen antlaşmaya göre, Halys ırmağı her iki devlet arasında sınır kabul edildi. Böylelikle, en batıdaki Lydia dışında, tüm Batı Asya, kuzeyde Med güneyde de Babil olmak üzere iki güç arasında ikiye bölündü. Kyaxares'ten sonra tahta oğlu Astyages (İ.Ö. 585–550) geçti. Bu sırada Med egemenliği zayıflamaya yüz tutmuştu. Oysa aynı tarihlerde İran'da yeni ve dinamik bir devlet gelişmekteydi. Bu devletin temelleri, eski Elam Krallığı'nın Asur imparatoru Asurbanipal tarafından, Pers soylusu Akhaemenes'in yardımıyla yıkıldığı İ.Ö. 7. Yüzyılın ortalarında atılmıştı. Nitekim Akhaemenes'in oğlu Teispes (İ.Ö. 675–640) daha o zamanlar eski Elam prensliklerinden birinin adına göre Anşan kralı unvanını kullanmaktaydı. Asur İmparatorluğunun İ.Ö. 612 yılında ortadan kalkışıyla daha da güçlenen Persler 3. Aşan kralı I. Kambyses zamanında, bağlı oldukları Medler ile iyi ilişkiler içindeydiler. Bu iyi ilişkiler Med kralı Astyages'in kızını I.Kambyses'e vermesiyle daha güçlendi. Bu evlilikten sonraları "Büyük" unvanını alacak olan Kyros doğmuştu.¹⁴⁵

Astyages'in saltanatının son zamanlarında İran'ın güneybatısında Astyages'e bağlı Pers prensi Kambyses'in yerine oğlu 2.Kyros adıyla tahta çıktı ve "Anşan Kralı" ilan edildi. (İ.Ö. 559) Bu olay yalnız İran için değil, o zamanın uygarlık dünyası olan tüm Ön Asya, Doğu Akdeniz ve Ege bölgeleri için kader değiştiren bu çağın başlangıcıydı.¹⁴⁶

¹⁴³ Veli Sevin; Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınlar, İstanbul, C.2, S. 310

¹⁴⁴ Sevin; a.g.e., S. 310

¹⁴⁵ Sevin, a.g.e., S. 311

¹⁴⁶ Sedat Alp; Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler" Anma Kitabı, AUDTCF Yayınları, Ankara, 1974, S. 425-436

II. Kyros'un Persler'in başına geçtiği yıllarda Ön Asya, Med, Lydia, Babil ve Syennesis adlı krallarca yönetilen Kilikia devletleri arasında bölünmüştü. Doğu Akdeniz, Mısır'ın 26. sülale firavunlarının etkisi altındaydı. Ege dünyası ise küçük kent devletlerine bölünen Yunanlıların çekişme alanıydı. Med kralı Kyaxares'in Babil Kralı Nabupolassar ile Asur İmparatorluğu'nu, Lydia kralı Alyattes ile de Anadolu'yu bölüşmesinden sonra Ön Asya'da barış ve huzur dönemi başlamıştı. Bu antlaşmalara göre Mezopotamya Suriye, Filistin, Babil krallığına, Dicle ve Fırat'ın yukarı bölümüyle Kızılırmak'a değin uzanan bölgeler'de Med Krallığı'na kalmıştı.¹⁴⁷

Cüretli bir asker, becerikli bir komutan olduğu kadar da geniş görüşlü, enerjik bir devlet adamı olan Büyük Kyros, Ön Asya'nın kendinden önceki güçlü hükümdarlarının deneyim ve başarılarını örnek alarak, önce disiplinli bir ordu kurdu. Despotluğu ve yönetimsizliği ile Kyaxares'in görkemli Med Devletini zayıflatan Aştyoges'e karşı Babil kralı Nabu-na'id ile birleşerek, isyan bayrağını açtı; öte yandan da Astyages'in başkomutanı Harpagos'u elde ederek, Med ordusunu bozguna uğrattı ve Astyages'i tutsak aldı. Bu zafer sayesinde, tüm İran'dan başka, batıda Halys Irmağı'na değin uzanan Ön Asya ülkelerini içine alan büyük Pers İmparatorluğu kurulmuş oldu. Kyros sülalesinin ilk kralı olduğuna inanılan Akhaemenes nedeniyle İmparatorluğu yönetmeye başlayan bu sülaleye Akhaemenidler adı verildi.¹⁴⁸

Asur kaynaklarında III Salmanasar'dan sonra çok sık sözü edilen Medler bu kaynaklarda genellikle "İrak ülkelerinin Med'leri" gibi tanımlarla anılmışlardır. Asur krallarının Zağros Dağları'nın doğusuna sefer düzenlemeleri ile Asur yazılı kaynaklarında görülmeye başlayan Medler'in ana yerleşim yerleri Alvadin'in doğusunda Karvin'e doğru uzanan topraklardır.¹⁴⁹

Medler İran'ın batı bölgesinde, bereketli toprakların olduğu yerlerde oturmaktaydılar. Fakat Asurlar'ın hâkimiyeti altında idiler. Medler kral Keyaksar zamanında Babiller'le birleştiler. Birleşen Medler Urartular'ın yardımını alarak Asurlular'ı yenerek tarihten sildiler. Kafkasların üzerinden gelen ve İran'ı istila eden İskitleri medyadan çıkardılar. Bundan sonra Medler batıya ilerleyerek Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kızılırmak'a kadar olan bölümünü ele geçirdiler. Böylece Bingöl havalisi

¹⁴⁷ Ekrem Memiş; Genel Tarih, Günay Ofset, Konya, 1999, S. 29-31

¹⁴⁸ Oktay Belli; Doğu Anadolu Bölgesi'nde Antik Demir Metalurjisinin Araştırması", III Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985, S. 366

Medler'in egemenliğine geçti. (M.Ö. 600) Medler, işgal ettikleri yerlerdeki mahalli beylikleri kabile reislerinin idaresine bırakmışlardır. Bu devirde Bingöl'ünde dâhil olduğu Murat Vadisi'ne "Kalde" denilmekteydi. Bazı kaynaklarda bu isim Halti olarak da geçer. Asur kitabelerinde de Medler'in hüküm sürdüğü bu gölge insanlarına Kaldi-Lohorto denildiği bilinmektedir.¹⁵⁰

3.4.Persler Döneminde Bingöl

İran'a medlerle birlikte gelen Persler Elam ülkesi ile İran Körfezi'nin doğusundaki dağlık bölgede yaşıyorlardı. Ve Medler'in hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Çeşitli dillerde Pers, Fars, Fürs gibi adlarla anılan Persler'in merkezi Anzan olan bu bölgeye M.Ö. 1800'den sonra geldikleri sanılmaktadır. Diğer yandan Persler, Medler'le etnolojik ve kültürel açıdan da akrabadırlar. Fakat Medler egemenlikleri altına aldıkları bu kabileleri aşağı tabakadan görmüşler, Asur kaynakları ise onlardan ancak M.Ö. 1000 yılından itibaren bahseder olmuştur.¹⁵¹

Başlangıçta dağınık halde yaşayan Pers kabilelerini birleştirerek bir güç haline getiren ve bu güç eliyle İran'ı yazılı tarihe geçiren, İran'ın yakın Doğu'da bir siyasal iklim kazanarak önem kazanmasını sağlayan Akamenid Sülalesi'dir. Bu sülaleden gelen ve kaynakların bahsettiği ilk Akamenid prensi Tespes'tir. Asurlu Asurbanipal'ın Elam Devleti'ni yıkmasından faydalanarak Pers kabilelerini birleştiren Teispes; Asurluların zayıflamasından da yararlanarak giderek hem gücünü hem sınırlarını genişletir. Ancak hem Teispes hem de onu takip eden halefleri I.Kyros(Kiro) ve I. Kambyzes varlıklarını Asur'a dayanarak ve Med egemenliğini tanıyarak sürdürmüşlerdir.¹⁵²

Persler'in Ön Asya tarihine karışmaları I. Kambiz'in oğlu II.Kyras ile başlar. İran kaynaklarının Büyük Keyhüsrev diye bahsettiği Büyük Kyros; önce Babil hükümdarları ile işbirliği yaparak bütün Med ülkesini ele geçirmiştir. Kısa sürede İran'ı hâkimiyeti altına alan Kyros, daha sonra batıya yönelir. O sırada Anadolu'daki en güçlü devlet olan Lidya Krallığı'nın başında bulunan Krezüs; doğuda ortaya çıkan bu tehlikeye Babil ve Mısır'ın da dikkatini çekmek isterse de sonuç olamaz. Nitekim batıya yönelen Kyros orduları ile Krezus orduları savaşa tutuşur. İlk çarpışmada başarılı

¹⁵⁰ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları., İstanbul, 1995, S. 71-74

¹⁵¹ Nazmi Özçelik; İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayın Dağıtım, Kırşehir, 2004, S. 91

¹⁵² Özçelik; a.g.e.,S. 93

olamayan Persler üç aylık mütareke döneminde kendini toplar.¹⁵³ Bu dönemde Mısır ve Babil'den umduğu yardımı alamayan Lidya kralı sonraki savaşta Persler'e yenilir ve başken Sard düşerken Krezüs de esir edilir. Lidya krallığı Pers hâkimiyeti altına girer. Diğer yandan bir ordu komutanı vasıtasıyla da Ege kıyılarındaki İyon kent devletleri hâkimiyet altına alınarak bütün Anadolu'da Pers hâkimiyeti kurulur. Anadolu Satraplıklar halinde Pers İmparatorluğu'na bağlanır.¹⁵⁴

Bu fetihten sonra doğuya yönelen Büyük Kyros kısa sürede önce Baktiryan, Maverâünnehir, Harzem gibi bölgeleri sonrada İndus boylarını egemenliği altına aldılar. (M.Ö: 545–539) Bir yıl sonra yeni Babil (Kalde) Devleti'ne son verirken Mısır sınırına kadar olan toprakları da (Suriye ve Filistin ile birlikte) Pers İmparatorluğu'na katıyordu. (M.Ö. 538) Böylece daha Büyük Kirus döneminde Pers İmparatorluğu sınırları Ege kıyısından İndus nehrine, Hazar kıyısından Nil nehrine uzanır haline geldi.¹⁵⁵

Kyros'un tarihi kişiliği sadece fütuhatlarından kaynaklanmaz. Yönetim altına aldığı geniş topraklardaki farklı dil ve dinlerdeki toplumlara tanıdığı hürriyetler de dikkati çeker. Adalet ve olabildiğince hürriyeti esas alan Kyros, devletin içyapısında da buna dikkat etmiş, devletin varlığı ve büyüklüğü ile ilgili esasları buna göre belirlemiştir. Bağımlı kılınan devletler ve bunların toprakları çoğu kere esas itibariyle olduğu gibi bırakılmış, hatta eski yöneticilerince yönetilmesine bile izin verilmiştir. Bu bölgelerin yönetimini daha sonra hayli geniş yetkilere sahip ve doğrudan Pers büyük kralına bağlı ve Satrap denilen valiler üstlenmiştir. Ama bölgenin özellikleri, yönetim birimleri, dilleri, dinleri çoğu kez korunmuştur. Hatta Yahudiler gibi sürgündeki halkların yurtlarına dönüşüne bile izin verilmiştir.¹⁵⁶

Büyük Kyros'dan sonra II. Kambis Pers Hükümdarı oldu. II. Kambis'in ilk yılları gerek kişilik bozukluğundan kaynaklanan problemlere bağlı olan gerekse üvey kardeşinin kral yapılmak istenmesinden kaynaklanan isyanları bastırmakla geçer. Daha sonra henüz fethedilmemiş olan mısır üzerine yürüyen II. Kambis Sina çölünü geçip Suisra girer. Önce Fravun Amasis'i yener, daha sonra savaşta ölen Amasis'in yerine geçen oğlu Pisametik'i de yenerek Memfü'i ele geçirir. (M.Ö. 525). Böylece Mısır ülkesi de İran egemenliğine girdi. Ancak II. Kambis'in Mısır seferinde bulunduğu bir

¹⁵³ Firuzen Kınal; Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1998, S. 75

¹⁵⁴ Bilge Umar; Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul, 2003, S.. 78

¹⁵⁵ Veli Sevin; Arkeolojik Kazı Sistemi El Kitabı, İstanbul, 1999, S. 28-29

¹⁵⁶ Bilge Umar; Türkiyedeki Tarihsel Adlar, İstanbul, 1993, S. 48

sırada İran'da yeni bir isyan çıktı. Kambis'in kardeşi olduğunu söyleyen biri halkı etrafına toplamış ve isyan başlamıştı. Geriye dönmek zorunda kalan II. Kambis dönüş yolu üzerindeki Suriye'ye geldiğinde bilinmeyen bir nedenle ölür.

Med ülkesinde isyan başlatıp kendisini Büyük Kyros'un oğlu Semerdis olarak tanıtan Gavmata; aslında, sadece Semerdis'e benzeyen bir Zerdüşt rahibidir. Ama saltanat iddiası ile ortaya çıkınca kısa sürede Med kavimlerinin desteğini alır. Med kavimlerinin onun etrafında birleşmesini tehlikeli bulan Pers soyluları kısa sürede gerçeği ortaya çıkarıp Gavmata'yı bertaraf ederler. Ancak Gavmata isyanı ülkeyi büyük bir anarşiye sürükler ve bu ortamdan yararlanan birçok kavim bağımsızlık amacıyla imparatorluktan ayrılır. Yeniden ülke birliğini kurmak amacıyla Pers soyluları Akamenid soyundan I. Oreios'un imparator olmasında uzlaşırlar.¹⁵⁷

Akamenid hanedanının en büyük hükümdarlarından biri olan I. Dara (522-485) ilk önce Kalde. Sus, Kafkas civarında çıkan isyanları bastırarak sükûneti sağladı. Bu mücadelesini Babil'den Ekbatun'a giden yol üzerindeki Behistun Kayası'na yazı ve resimlerle kazıtmıştır. Ülkesindeki iktidarını ve konumunu sağlamlaştıran daha sonra fütuhât amacıyla doğu seferine çıktı. İlk hedef altın madenleri ile ünlü Hindistan oldu. İran ordusu Pencap üzerinden İndus boylarına indi, oradan güneydeki sahile kadar gelindi. (M.Ö. 513/512). Bu seferin sonrasında iki de bir bağımsızlık için isyan çıkaran İskitler'e karşı harekete geçti. Sus'dan Sard'a, oradan Boğaziçi'ne gelip Avrupa'ya geçti. Tuna'yı aşarak Rusya'nın güneyindeki İskit ülkesine girdi. Ancak güçlü Pers ordusu ile karşılaşmak yerine çekilmeyi uygun bulan İskitler meydan savaşına fırsat vermeyerek Dara'nın bu seferini başarısız kıldılar. Dan- Tuna arasındaki boşu boşuna dolaşan I. Dara geri dönmek zorunda kaldı. Ancak bu sefer sırasında Trakya'yı hâkimiyeti altına alması, Makedonya'ya baskı yapabilecek konuma ulaşması, bazı Ege adalarını ilhak etmesi; Yunanistan'a giden yolların ve Karadeniz ticaretinin Pers denetimine geçmesini sağladı. Bundan rahatsızlık duyan Atina ve Isparta, köken itibarıyla soydaşları olan İyon şehirlerini Perslere karşı isyana karşı isyana kışkırttılar.¹⁵⁸ Bu isyanların ancak Atina ve Isparta'nın susturulmasıyla biteceğini gören I. Dara, Yunanistan'ın zaptına karar verdi. Böylece tarihin Pers (Med) savaşları diye bildiği savaşlar başladı. (M.Ö. 499) Pers- Yunan savaşları dizisinin ilk çatışması M.Ö. 493'te

¹⁵⁷ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisi, Der yayınları, İstanbul, 1995, S. 85

¹⁵⁸ Ekrem Memiş; Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yayınları, Konya, 1993, S. 88-90

gerçekleşir. Gönderilen ilk Pers ordusunun donanma kolu fırtınada batınca harekât yarım kaldı. İkinci bir ordu ve donanma düzenleyen I. Dara bu defa deniz yoluyla doğrudan Atina'ya yöneldi. Ancak karaya çıkan Pers ordusu Maraton Savaşı'nda Atina'ya yenildi ve Anadolu'ya çekildi.(M.Ö. 490) Perslerin yeni bir sefere girişmesine i karışıklıklar ve Mısır'daki isyan izin vermedi.¹⁵⁹

I. Dara bu siyasi faaliyetleri yanında devlet örgütündeki düzenlemeleri ile de dikkati çeker. Zaten geniş bir coğrafyada hâkimiyet tesis etmesi de buna bağlıdır. İmparatorluk 23 satraplığa ayrılırken satraplıklarda kendi içlerinde daha küçük birimlere bölünerek satraplıklar sistematik olarak yeniden düzenlendi. Bunlar düzenli posta yollarıyla birbirine ve merkeze bağlandı. (böylece dünyanın ilk düzenli posta sistemini oluşturdular), ayrıca asayiş sağlandı. Kyros kendisini tanrı ilan etmemekle birlikte tebaası üzerinde mutlak hâkim olan bir kral oldu ve böylece kralların kralı denilen Pers kralı: kendisine bağlı krallar içinde ön plana çıktı. Böylece kanun koyan ülkeyi savunan, vergi alan ve toplayan, her şeyi idare eden ve denetleyen yüce ve mutlak bir otorite doğdu. Miktarı kral tarafından tespit edilen ve 23 satraplığa ayrılan imparatorluktan toplanan vergiler doğrudan imparatorluk hazinesine aktarılıyordu. Yerel halkın örf ve özelliklerine dikkat edilmişti. Böylece toplumlara inanç ve geleneklerini koruma izni veren ama büyük kralın her zaman buna müdahale hakkının olduğu ve büyük krala tartışmasız yetkiler tanıyan bir sitem kuruldu. Ama yine de yer yer görülen ayaklanmalar her şeye rağmen merkezi hükümetten kopma eğilimlerini gösteriyordu.¹⁶⁰

I. Dara'dan sonra yerine oğlu Kserkses geçti. Kserkses Mısır ve Babil'de baş gösteren ayaklanmaları bastırdı. Bundan sonra babası döneminde Yunanistan'a karşı başlayan sürdürmek üzere harekete geçti. Çanakkale'den Trakya'ya geçip karadan Yunanistan üzerine yürüdü. Termopil'de yapılan savaşı kazandı ve hatta Atina'yı bile ele geçirdi. Ancak İran donanmasının Salamis'de yapılan deniz savaşında yenilmesiyle kara ordusu da bozulmaya başladı. Bunun üzerine Kserkses eniştesi emrinde olarak önemli bir kuvveti bölgede bırakarak Anadolu'ya çekildi. Ancak bu birliklerinde yenilmesi üzerine Yunanistan'daki Pers ordusu tamamen Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldı.(M.Ö 480/479). Bu yıllar aynı zamanda Atina'nın yükseliş yıllarıydı. Persler artık Atina'ya karşı mevcut topraklarının savunma konumundaydılar. Fakat batı Anadolu'daki İyon şehirlerinin de desteği olan Atina, Perslere karşı hücumla geçti ve

¹⁵⁹ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 58

¹⁶⁰ Aynur Özfirat; Doğu Anadolu'da Yayla Kültürleri, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, S. 56

İyonların da desteği ile Mikale savaş'ında Persleri yendi(M.Ö. 479). Böylece Yunanistan'ın istilası projesi Pers yönetici ve komutanlarının acemice politikaları ve beceriksiz davranışları yüzünden tam bir başarısızlıkla bitti.¹⁶¹ Avrupa'daki topraklar kaybedilirken, İyon şehirlerinin büyük kısmı, Kayralılar ve Likyalılar Delas Birliğine katıldılar ve Perslere karşı güçlü bir ittifak doğdu. İşte Kserkses'in bu başarısızlıkları Perslerin hem Yunanistan'ı işgal eden ve İyon şehirlerindeki hâkimiyeti koruma politikası açısından hem de kendi iç birliklerini muhafaza konusunda bir dönüm noktası oldu. Kaybedilen topraklar fazla değilse de imparatorluğun itibarı sarsılmış, askeri gücü şiddetli bir darbe yemişti. Bu yüzdendir ki artık Persler Ege çevresine ve İyonya'ya müdahaleden vazgeçerler. Bu başarısızlıklar hem Kserkses'in hem de Akamenid sülalesinin ve Perslerin yükselişinin sonu oldu.

M.Ö. 550 yıllarında İran'dan Anadolu'ya doğru ilerleyen Persler Bingöl, Elazığ ve Tunceli dolaylarını egemenliğine aldılar. Medler M.Ö. 546'da Lidyalılar'ı yenerek bütün Anadolu'ya sahip olmuşlardı. Bingöl'ü ele geçiren Persler kral Dara zamanında Genç'teki Kralkızı kalesini yapmışlardır.

M.Ö. 331 yılında Büyük İskender Pers kral Dara'yı Gavgemela savaşında yenerek Pers topraklarını ele geçirdi. Bingöl ve Kiğı çevresi M.Ö. 331'e kadar Pers hâkimiyetinde kalmış ve bu savaştan sonra Makedonyalıların idaresine geçmiştir.

İskender'in ölümünden sonra imparatorluğu parçalanmış ve Ptolemler, selevkoslar (selevkiler) ve Antiganitler diye üç krallık kurulmuştur. Doğu Anadolu ve Bingöl Selevkoslar krallığına dahil olmuştur.¹⁶²

Selevkoslar İndus boylarından Ege kıyılarına, Kafkaslar'dan Mezopotamya'ya kadar uzanan topraklara sahip idiler. Başkenti Antakya idi. M.Ö. 33 İpsos (firigya'da) M.Ö. 281 Kurupedion (Lidya'da) meydan savaşlarını kazanarak Doğu Anadolu topraklarını elinde tuttular. Selevkos krallığı M.Ö. 280 den itibaren parçalanmaya başladı¹⁶³

M.Ö. 250 yılında İran'da Part krallığı teşkil edince Bingöl civarı Partlara tabi oldu. Partlar Doğu Anadolu'ya hâkim olmak için yıllarca Selevkoslar'la mücadele ettiler. M.Ö. 117'de Roma İmparatoru Tarionos, Partları yenerek buraları ele geçirdiyse

¹⁶¹ Nazmi Özçelik; İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel yayın Dağıtım, Kırşehir, 2004, S. 96

¹⁶² Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür bakanlığı yayınları, Ankara 1995.S. 39

¹⁶³ Arif Müfit Mansel; Ege ve Yunan Tarihi, Ankara, 1947, S. 434

de onun ölümünden sonra imparator Hedrianos Fırat'ın doğusundaki bölgeyi ve Bingöl'ü Partlara bırakmak zorunda kalmıştır.

M.Ö. 200-18-9 yıllarına arasında Nemrut dağının güneybatısında bugünkü Samsat ilçesini (Sumaysut- Samosata) başkent yapan komogene krallığı kurulmuştur. Daha sonraları komogenler, Zaiadres komutasında doğuya ilerleyerek bütün “Sophone” denilen Bingöl, Elazığ, Tunceli çevresini ele geçirmişlerdir.¹⁶⁴

Bingöl mıntıkası İran idaresindeyken Halde bölgesi sınırları içinde kalıyordu. Büyük İskender'in Persleri büyük bir bozguna uğratmasından sonra(M.Ö. 331) bu havalinin bir kısmı Makedonyalıların idaresine geçmiş bulundu. Aslında Saka Türklerinin yerleştiği Bingöl ve Hınıs civarında bulunan kabileler kendi başına buyruk, aşiretler içinde yaşıyorlardı.

M.Ö. 250 yıllarında Bingöl havalisi Partların hâkimiyeti altına girdi. Partlar mezarlarında bugün Karlıova ilçesinde eski yıllardan kalma mezarlarda görüldüğü gibi koyun resmi yapıyorlardı. Bahteriyen ve Belh havalisinden gelerek İran'a saldıran Part Türkleri, bugün Zuza, Dümbeli dediğimiz doğal Türklerin atalarıdır. Zazaların bir kısmı da Türklerin İran hudutlarına çıkan boylarına mensuptur.¹⁶⁵

Kserkses'ten sonra imparator olan I. Artahşarta uzun süre içeride ve Mısır'da çıkan isyanları bastırmakla uğraştı. (M.Ö. 465-454) Her ne kadar bu isyanlar bastırıldıysa da bu olaylar devletin gücünü tüketmişti. Nitekim o sırada Yunanistan'la yeniden savaş başlar ve İran donanması tamamen mahvolurken kara ordusu da yenilerek ağır şartlarla Kallias Barışı yapılır. Buna göre Persler Pamfilya'dan Karadeniz'e kadar olan bir çizginin batısındaki toprakların bağımsızlığını kabul ediyordu. Böylece buralar Atina nüfusuna terk ediliyordu. (M.Ö. 449). II. Dara ve II. Artahşarta dönemlerinde (M.Ö. 425-404) İran yine iç karışıklıklarla uğraştı. Fakat o sırada Atina ile Isparta arasında çıkan Peloponnes savaşından yararlanarak Anadolu'daki üstünlüklerini korumaya çalıştılar. Ve bunu da başardılar. Atina ile Isparta arasındaki savaşta bazen Isparta'yı bazen de Atina'yı destekleyerek hem bu iki devlet arasında bir hakem rolü oynadılar hem de bu karışıklıktan yararlanarak daha önce kaybedilen Ege ve Kıbrıs üzerinde yenden hâkimiyet sağladılar. Diğer yandan bu hâkimiyeti tehdit edecek bir Yunan birliğinin kurulmaması için de Yunan şehir devletleri arasındaki çekişmede her birine ayrı destek vererek bu ayrılığı lehlerine kullandılar. Ancak bu iç karışıklıklar

¹⁶⁴ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi yayınları , Elazığ, 1996, S. 19

¹⁶⁵ M. Şerif Fırat; Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Türk Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1981, S. 16

devleti giderek zayıflatıyordu. Özellikle II. Artahşarta döneminde kardeşi Genç Kyros'un isyanına Ispartalılar da karıştı. (M.Ö. 404) tarihte on binler diye bilinen ve Yunanistan'dan giden yardım kuvvetlerine rağmen Genç Kyros'un isyanı başarılı olmadıysa bile Pers İmparatorluğunda iç isyanlar ve bu isyanlara Atina ve Isparta'nın mücadelesi sürdü. Nitekim Satraplar isyanı Fenike isyanı gibi isyanlar hem yeni dış müdahaleleri davet etmiş hem de merkezi devletin çöküşünün hızlandırmıştır.¹⁶⁶

Bu son dönemde hanedan üyelerinin birbirlerine karşı ihanetleri de dikkat çeker. En sonunda tahtı ele geçiren III. Dara bu kavgalara son vermek in bir yandan hanedan diğer üyelerini öldürürken diğer yandan Anadolu'da bazı başarılar kazanarak devlete de yeniden hayat vermeye çalışıyordu. Ancak buna fırsat bulamadı. O sırada bütün Yunanistan'ı hakimiyeti altına alan Makedonya kralı İskender, Yunanistan'ı öteden beri tehdit eden göçlerden bir olan Pers krallığına son vermeye niyetlenmişti. Nitekim M.Ö. 334'te Anadolu'ya geçen İskender karşısında ilk çıkan Pers ordusunu Biga Çayı (Granik) kıyısında yenerek Anadolu'nun kapısını açtı. İkinci bir Pers ordusunu ise İsos'da yendi. (M.Ö. 332) ve Suriye, Mısır'ın yolunu açtı. Buraları fethettikten sonra doğuya yönelerek son İran ordusunu da Erbil'de yenerken Akamenid sülalesi ve Pers İmparatorluğu da tarihe karışıyordu. (M.Ö. 330)¹⁶⁷

3.5. Sakalar Devrinde Bingöl

Yunan tarihçilerinin kaydettiğine göre, M.Ö. 750 ile 700 yılları arasında Kimmerler Türkistan'dan Ve Batı Sibirya'dan gelen İskitler tarafından Güney Rusya bozkırlarının dışına çıkarılmışlardır. Yunanlılar tarafından İskit(Skuthoi) adıyla anılan kavim Asurlular tarafından "Ashkuzai" Persler ve Hintliler tarafından da "Saka" veya "Caka" adlarıyla bilinmekteydi. Özel adlar bilim (Anomastik) inin gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar.¹⁶⁸

Bunlar " İran anavatanı" şimdiki Rus Türkistan'ı bozkırlarında göçebe olarak kalmış Kuzey İranlılar olup, daha güneyde İran düzlüğünde yerleşmiş yerleşik soydaşları Medler ve Perslerin kuvvetlice hissettikleri Asur ve Babil maddi medeniyetinin tesirlerinden kurtulabilmişlerdir. İskitler diğer soydaşları Sarmatlar gibi,

¹⁶⁶ Ekrem Akurgal; Anadolu Uygarlıkları, İÜEF Yayını, İstanbul, 1993, S. 72

¹⁶⁷ Firuzan Kınal; Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayını, Ankara, 1987, S. 76

¹⁶⁸ Rene Grousset; Bozkır İmparatorluğu, Ötüken yayınları, İstanbul, 2006. S. 33; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, S. 25.

Med- Pers inançlarını yavaş yavaş değiştirecek olan tarihi Zerdüşt dinine, Zerdüştlüğün yarattığı yeniliklere yabancı kalmışlardır. Bu İskitlerden bize Kul- Oba ve Voronej’de konuşan portreler resmedilmiş Grek- İskit vazoları kalmıştır. Persepolis’teki kardeşleri Saka’lar gibi sakallı ve düzgün saçlı kulaklarına bozkırın sert rüzgârından koruyan sivri üçlü külahlı, kuzenleri Medler ve Persler gibi bol elbiseli, iç gömlekli ve geniş pantolonludurlar yayın en fazla tercih ettikleri silah olması gibi at da çertomlik kurganında bulunan gümüş testi üzerine resmedilmiş harika bozkır atı yanlarından ayrılmayan arkadaşlarıdır. Bu atlı okçular tıpkı 1900 yıl sonra M.S. XIII. Asırda aynı Rusya bozkırlarına inen Cengizogullarında olduğu gibi araba konvoylarından meydana gelmiş,”seyyar şehirleri sayılmazsa” “şehirleri yoktu.” İşte bu arabalar üzerine kadınlarını ve mücevherlerden, eyer takımı plakalarından, Şüphesiz halılarından meydana gelen servetlerini yüklüyorlardı. Bütün bu eşyaların yapılması, “İskit Sanatını doğuracak ve bu sanatın umumi yönelmesini ve tarzını tespit edecektir. Böylece, M.Ö. VII. asırdan III asra kadar Rus bozkırının tek hakimleri olarak kalacaktır.”¹⁶⁹

Halen dilcilerin düşündüğü gibi İskitler İran halkları arasında tasnif edilirken Hint Avrupa ailesi, Hint- İran veya Aryen grubu-hayat tarzları, aynı çağlarda Çin sınırlarında, bozkırın öteki ucunda kaynaşmaya başlayan Türk-Moğol ırkından Hun aşiretlerinin hayat tarzıyla hemen hemen aynıydı. Aslında bozkırdaki göçebe hayatının şartları Karadeniz’in veya Hazar Denizi’nin kuzeyi ile Moğolistan’da, hatta bu son bölgede biraz daha şiddetli bir şekilde, birbirlerine benzemektedir. Fiziki tip ve dil olayları bir tarafa, Yunan tarihçilerinin bize anlattığı veya Yunan-İskit vazolarının bize gösterdiği, Çinli tarihçilerin tasvir ettiği veya Çinli sanatkârların çizdiği, Hunlar, Gök-Türkler ve Moğallar’a kültür durumu ve umumi yaşayış tarzı bakımından bezediklerini gördüğümüz de şaşırmamak gerekir. Bu iki grup arasında birçok törenin ortak olduğunu görmekteyiz, ; bu, gerekse İskit toplulukları ve Hun topluluklarının aynı kültür sahası ile olan coğrafi temaslarının aynı uygulamaları vermesindendir.¹⁷⁰

Böylece M.Ö. 750 ile 700 yılları arasında İskitler Turgay bölgesinden ve Ural nehrinden geçerek Güney Rusya’ya gelmişler ve oradaki Kimmerleri kovmuşlardır. Bunun üzerine Kimmer bir kısmının o sıralar Traklarla akraba halkların oturduğu Macaristan’a kaçmak zorunda kaldığı sanılmaktadır; işte bu kaçakların Szilagy yakınlarındaki Mihseni ve Heves yakınlarındaki Fokuru ve hatta Galiçya’daki

¹⁶⁹ Grousset; a.g.e, S. 34

¹⁷⁰ Grousset;a.g.e.,S. 38

Mihalkova "hazinelerini" göçmüş olmaları gerekmektedir. Kimmerlerin geri kalanı Trakya yolu veya Azerbaycan yolu ile Anadolu'ya göçmüşlerdir, Frigya (M.Ö.720) sonra Kapadokya ve Kilikya'da (650) dolaşmışlar ve nihayet Doğu Karadeniz'e gelmişlerdir.¹⁷¹ İskitlerin bir kısmı bunların peşine üşmüş, fakat Heredot'un anlattığına göre, yollarını şaşırarak Derbend'de Kafkasya'yı aşmışlar ve kralları İşpakoy'un başarısızlıkla biten saldırısı ile Asur İmparatorluğu ile temas etmişler. Bir başka İskit hükümdarı Bartatuva, kendileriyle aynı düşmana sahip olan ve imparatorluğun sınırlarını Kilikya ve Kapadokya'da tehdit eden Kimmerlere karşı Asurlulara yaklaşmıştır. Asur siyaseti ile hemfikir olan bir İskit ordusu, Doğu Karadeniz'de orta kalan son Kimmerleri ezmek için harekete geçmiştir. On yıl sonra, Heredot tarafından Madyes olarak adlandırılan Bartatuva'nın oğlu Medler tarafından işgal edilen Asurluların yardımına koşmuş ve Medya'yı boyunduruğu altına almıştır; fakat Medler ayaklanmakta gecikmemişlerdir; önderleri Kiaksar, İskit ileri gelenlerini katletmiş ve orta kalan İskitler Kafkasya yolu ile Güney Rusya'ya kaçmışlardır.¹⁷² Orada, en fazla dikkati çeken, sadece birkaç İskit istila menkıbesi Ön Asya'yı yetmiş yıl boyunca dehşete düşürmeye yetmiştir. Hint- Avrupalı büyük göçebeler bütün bu zaman boyunca eski dünyaya korku salmışlardır. Atlıları yağma uğruna Kapadokya'mdan Medya'ya, Kafkasya'dan Suriye'ye durmadan at koşturuyordu.¹⁷³

Persler, Asurluların, Babillilerin ve medlerin Ön Asya'daki hakimiyetlerine son verdikten sonra yerleşik İran'ı dış İran'ın yeni seferlerinden işiyle meşgul oldular. Heredot'a göre Büyük Kyros son seferini Masagetlere, yani Hiyve'nin doğusundaki İskitlere karşı yapmıştır. Yine Büyük Dara (Darius) ilk büyük seferini de Avrupa İskitlerine karşı tertiplemiştir. Trakya ve şimdiki Besarabya yolu ile bozkıra girmiş, göçebelerin her zamanki taktiği ile İskitler önünde geri çekilerek onu ıssız yerlere sürüklemişlerdir. Heredot bu "Rusya Seferini" İmparatorun bir çılgılığı olarak göstermek meylindedir. Aslında bu, Akamenidler için oldukça tabii bir siyasi düşüncüyü gerçekleştirme isteği idi: düşünceleri dış İran'ı persleştirmek, İran birliğini kurmaktı. Teşebbüs boşa çıkıp İskitler Perslileştirmekten kurtulunca güney Rusya'da daha üç yüzyıl boyunca tek hakim olarak kaldılar.¹⁷⁴

¹⁷¹ İlhami Durmuş; İskitler (Sakalar), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, S. 56

¹⁷² Altan Çilingiroğlu; Urartu ve Kuzey Suriye, EÜFEF Yayını, İzmir, 1984, S. 68-70

¹⁷³ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi Yay., Elazığ, 1996, S. 32

¹⁷⁴ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları., Ankara, 1995, S. 28

Dara'nın seferinin en önemli neticesi Ön Asya'yı kesin şekilde göçebe akınlarından kurtarmak olmuştur.

İskit sanatı üzerine yapılan kazılar Tollren ile birlikte Rusya'daki İskit istilasının kaydettiği gelişmeleri gözlemleri gözlemlememize yardımcı olacaktır. Başlangıçta 700 ila 550 arasında, İskit kültür merkezi Güne Doğu bozkırlarında, Kuban'a ve Taman yarımadasına doğru toparlanmıştı. martonasa ve Melgunov kazılarının ispat ettiği gibi, şüphesiz İskitler Güney Ukrayna'da aşağı Dinyeper ve aşağı Bug arasında da, dağınık bir şekilde olmakla birlikte hâkimiyet kurmuşlardır. Trallgren'e göre ancak 550 ile 450 yılları arasında İskit kültürü şimdiki Ukrayna'da gelişebilmiş ve aşağı Dinyepr'de Çertomlik, Aleksandropol, Solokha, Denevus kurganlarının gösterdiği gibi 350-250 yıllarında zirvesine çıkabilmiştir. İskit yayılmasının batıda erişebildiği en kuzey uç, kuzeydeki ormanlık bozkırların sınırı Voronej yöresi olmuştur.¹⁷⁵

Kuzey-doğuya doğru İskit yayılması Volga boyunca yıkırı çıkarak Saratov bölgesine erişmiştir; o bölgede önemli kazılar yapılmış ve Tallgren Savromat adını verdiği bir İskit boyunun oraya yerleşmiş olduğunu belirtmiştir. Bu arada İskitlerin Güney Rusya'da Trak-Frig asıllı bir Kimmer-Aris teokrasisinin yerine geçecek bir aristokrasiyi asla yaratmamış olması muhtemeldir. Benviste, Heredot'ta saf İran asıllı özel isimler bilimini ortaya koyan İskit menşeli bilgilerin yanında, Trak-Frig onomostikisini ortaya koyan Yunan menşeli bilgilere de rastlandığını açıklamaktadır. Dil biliminden arta kalanlar arkeolojik kalıntıları doğrulamaktadır. Tallgren şöyle yazmaktadır: "İskitlik ve Yunanlılık sağlamlaşırken bile, Hallstatt tipi Kimmar bronz kültürü Ukrayna'da bir köylü kültürü olarak yaşamaya devam etmekteydi. Nihayet İskit bölgesinin kuzeyinde, Heredot tarafından Melanklen ve İsedor olarak adlandırılan ve Fin-Uygur ırkından olması gereken İskit olmayan başka kavimler yaşıyordu. Tollgren Androfaj diye adlandırılan kavmin Çernigov'un kuzeyinde ve Melonlerin de Voronej'in kuzeyinde yerleşmiş olduğunu iddia etmektedir.

Güney Rusya bozkırlarını uzun zamandan beri işgal etmekte olan İskitler (Sakalar) Kimmerler'i Kafkasya dağlarından güneye doğru kayarlar ve kendileri de yollarını aşarak Med ülkesine girerler. Asur kralı İskit Kralı İşpaki'yi M.Ö. 679'da Batı İran'da mağlup eder. İskitler, Urartular ile bazı diplomatik ilişkilere girerler ve İskitler

¹⁷⁵ Zeki Velidi, Togan; "Sakalar", Belgelerle Türk Tarih dergisi, Say.19, S. 21

Mana ülkesine yerleşirler M.Ö. 609'da Sakalar, Urartu topraklarına kadar ilerlemiş, yukarı Dicle bölgesine kadar ilerlemişler.¹⁷⁶

M.Ö: 665 yılında Sakalar'ın ikinci bir göç yolu Kafkasya'dan inerek Doğu Anadolu'ya yerleştiler. Saka kralı Medua zamanında sakalar, bütün Anadolu'yu fethettiler. Bu sırada Bingöl'de Sakalar'ın hakimiyetine girmiş oldu. Sakaların Toros kabilesi ilk defa Bingöl ve Hınıs civarına yerleşmiş oldu ve bunlar beş yüz yıl boyunca beylikler halinde yaşamışlardır.¹⁷⁷

Urartuların güney komşusu Asurlar yıkıldıktan sonra Ön Asya'dan yeni bir göç olarak ortaya çıkan İskitler, Urartu hakimiyetini son verdikten sonra güneye doğru inmişlerdir.¹⁷⁸

Çoğu atlı göçebe olup yaylak-kışlak hayatı yaşayan Sakalar toprağa bağlı olarak şehir ve kalelerde oturmaktaydılar. Hâkimiyet alanları genelde tarıma elverişsiz olup bunlar daha çok savaşçılıklarıyla ön plana çıktılar. Kars ilinin kuzey bölgesini, kür başları ile Çıldır Gölü çevresini içine alan Gogan ülkesinin güneyde şimdi Sarıkamış, Kars, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sürmeli Çukuru bölgeleri ile Bingöl'den Soğanlı Dağları'na kadar olan yerleri içerisine alan eski Pasinler ülkesine Sakalar'ın "Phasion" adlı boyu yerleşmiştir.

Medler'in kralı Kyakseras Sakaları Azerbacan ve Ararat mıntıkasından çıktıktan sonra bu vaziyetten bu güne kadar Kapadokya tarafında oturmuş olan Ermeniler istifa edip Azerbaycan ve Ararat taraflarını işgal ettiler.¹⁷⁹

Tamamen Türk soyundan gelen Sakalar'ın bir kısmı Doğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. M.Ö. 401 yılında "On binlerle birlikte Anadolu'yu dolaşan Ksenafon şimdiki Malazgirt ile Bayburt arasında yaşayan "Skythen"ler kavmi görmüş ve onların ülkesini 4 günde 20 Fersah geçmiştir.

Heredot'a göre ise Sakalar'ın küçük Asya'daki hakimiyetleri 28 yıl sürmüştür.

İngiliz eserlerinin verdiği bilgiye göre Ararto'da oturan bu kavmin önce Gotto yani kavgacı adıyla tanındığı ve Gotto adının Asurîler tarafından Gerdoya çevrildiğini belirtmektedir.

¹⁷⁶ Altan Çillingiroğlu; Urartu Tarihi, İzmir, 1994, S. 104

¹⁷⁷ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 3

¹⁷⁸ Ekrem Memiş; İskitler Tarihi; Konya, 1987, S. 27

¹⁷⁹ Zeki Velidi Togan; "Sakalar", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Say. 19, S. 21

Sakaların konar göçer hayatının bugün Bingöl'deki yaylalarda halen devam etmesi bunun geçmişten gelen bir yaşam tarzı olduğunu ve bu yörede yaşayan halkın orta Asya'dan gelen Türklerle olan bağlantısının örnekleyen belirgin bir özellik olduğu görülmektedir.¹⁸⁰

Doğu Anadolu'da özellikle Bingöl, Bitlis, Tunceli, Kars, Van, Erzurum ve Diyarbakır yörelerinde Koç-Heykel mezar taşları yapılması, dikilmesi oldukça yaygındır. Bu anane Orta Asya Türk kültürü ile ortaklığın en güzel örneğidir. Yayla hayatı, yaylaya çıkma, otlakta hayvan sağma gibi adetler konar-göçer Türk topluluklarının kültür yapılarını da etkilemektedir.¹⁸¹

3.6. Romalılar Döneminde Bingöl

Bir şehir devleti olarak başlayan ve kısa sürede bir dünya imparatorluğu haline gelen Roma'nın tarihi, dünya tarihi içinde önemli bir yere ve etkiye sahiptir. Burada hemen şunu belirtmekte yarar vardır. Roma tarihi sadece bir şehrin ve onun halkın tarihi değildir. Roma tarihi; Roma dâhil bütün İtalya ve Akdeniz kavimlerini içine alan büyük bir “Dünya devleti”nin tarihidir. Buradaki “Roma” ismi, bu şehrin Roma Devleti'nin kaynağı olmasından kaynaklanır.¹⁸²

Roma tarihi, ilk çağın son sahnesini oluşturur. Çünkü Eski Doğu'nun son parlak devri olan Asur İmparatorluğu zamanında Roma İtalya'daki Etrüsk ve Yunan şehirlerinden de geri durumdaydı. Hatta M.Ö. IV. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bile durum fazla değişmemişti. Ancak M.Ö. IV. Yüzyıl ortalarından itibaren önce yavaş yavaş sonra hızlı kesin ve kararlı bir biçimde büyümeye başladı.¹⁸³ Büyük İskender İmparatorluğu'nun parçalanışı sürecinde Roma Devleti bütün İtalya'yı tek bir siyasal çatı altında toplamayı başardı. M.Ö. 200'de Batı Akdeniz'e M.Ö. 168'de bu defa Doğu Akdeniz'e egemen olurken o dönemin “Dünya Devleti” oldu. Daha sonra bütün Anadolu da dahil Akdeniz çevresini ele geçirip Atlantik'ten Fırat'a kadar tarihte ilk ve son defa siyasi bir mekan birliği kurarken aynı zamanda Akdeniz havzasında yine ilk defa bir dil ve kültür birliğini de gerçekleştirdiyordu. Roma'yı bir “Dünya Devleti” olarak dünya tarihi açısından önemli kılan ve büyük yapan ikiye ayrıldıktan sonra Roma

¹⁸⁰ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 46

¹⁸¹ Rene Grousset; Bozkır İmparatorluğu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, S. 42

¹⁸² Nazmi Özçelik; İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yaygın Dağıtım, Kırşehir, 2004, S. 189

¹⁸³ Süleyman Çiğdem; Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları, T.C. Gümüşhane Valiliği Yayınları, 6, Erzurum, 2008, S. 38.

İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Doğu Roma İmparatorluğu'nu hesap dışı tutsak bile onun 11 asır gibi bir ömür sürmüş olması değildir. Hatta geniş bir coğrafyaya siyaseten egemen olması da birinci dereceden önemli değildir.¹⁸⁴ Onu dünya tarihi açısından önemli kılan yukarıda işaret edildiği gibi Akdeniz havzasında dil, kültür ve siyasal mekan birliği sağlamasının yanında bir devlet olarak yaptığı etkilerdir, kültür ve uygarlık başarılarıdır. Her şeyden önce bugünkü batı uygarlığına miras kalan “Tam Devlet” anlayışı bir kent devleti halinden Akdeniz çevresine hakim bir dünya devleti haline gelen Roma Devleti'nin eseridir. Dahası Roma bu anlayışın ilk uygulayıcısıdır. Çünkü Romalılar kurumsal değil uygulamalı olarak siyasal kurumlar ortaya koymuşlar ve kurumların yasalarını yapmışlardır. Roma'nın önemi işte daha çok bu noktada ortaya çıkar: O günden bu güne yönetici Roma'nın bu verilerinden yararlanmışlardır. Mesela Avrupa hala Roma'nın yarattığı hukuk düzeni içinde yaşamaktadır. Roma tarih ve uygarlığını inceleyen bazı uzman ve düşünürler Roma'yı bir düşünce ve bilgi toplumu olarak değil bir siyasal eylem toplumu olarak görürler. Daha ilginç Romalılar yaptıkları siyasal eylemlerin kuramsal yönüyle uğraşmışlar ne de M.Ö. III. yüzyıla kadar yaptıklarını yazma gereği duymuşlardır.

Roma Devleti ayrıca İtalya'daki partikülerizmi bertaraf edip siyasal mekan birliği sağlarken aynı zamanda İtalya'da ilk defa kan sesi yerine “Yurttaşlık” esasına dayanan bir hukuki birlik de oluşturdu. Daha sonra Roma Devleti kendi dilinin her taraftaki egemenliği sayesinde egemenlik alanında kültürel bir birlik kurdu. Bir başka ifade ile İtalyan Milletinin oluşumunu sağladı.

Roma sadece İtalya'da değil Akdeniz çevresinde de ilk defa siyasi mekan birliğini kurdu. Ardından doğu ve batı Akdeniz dünyası halklarını gene aynı “Yurttaşlık” esası üzerine hukuki bir birlikte topladıktan sonra kültürel birliğe de götürdü. Gerçekten doğunun kent kültürü batıyı etkiledi bu iki kültür kaynaşp karıştı ve ortaya tüm Akdeniz havzasının kültürü ve bu havzayı etkileyen sentez bir uygarlık olarak Roma Uygarlığı ortaya çıktı.¹⁸⁵

Eski şarkın son parlaması sayılan büyük Asur devleti zamanında (M.Ö: VIII.yy) Roma dünya haritasında henüz bir nokta idi. M.Ö. 44 yılında bütün Akdeniz dünyası

¹⁸⁴ Recep Yıldırım; Önsya Uygarlıkları, Ege Üniversitesi Basım Yayınları, İzmir, 1996, S. 24

¹⁸⁵ Süleyman Çiğdem, Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları, T.C. Gümüşhane Valiliği yayınları -6, Erzurum, 2008, S. 38

artık fiilen Roma Devleti'nin elinde bulunuyordu. Atlantik'ten Fırat boylarına kadar uzanıyordu.¹⁸⁶

M.Ö. 117 yılında Roma İmparatoru Tarianos Partlar'ı yenerek Doğu Anadolu havalisini Roma eyaleti haline sokmuş ise de onun ölümünden sonra Fırat'ın doğusundaki içinde Bingöl'ünde bulunduğu bölge tekrar Partlar'ın eline geçmiştir. Böylece Bingöl Partlar'ın eline geçmiş ve ilkçağdaki sürekli el değiştirme geleneğini sürdürmüştür.¹⁸⁷

Dünyanın büyük imparatorluklarından olan Romalılar, Doğu Anadolu'yu ele geçirirlerken Van Gölü'ne doğru ilerleyip Bingöl'e sahip olmuşlardır. Ermeniler de bu bölgede yayılmaya başlamışlar ve Romalılar ile mücadele etmişlerdir.

Romalılar küçük Asya'yı Roma'ya bağlı vilayetlere böldüler ve Doğu Anadolu, Pontus ve Kilikya vilayetleri adı altında M.Ö. 65 yılından itibaren Roma'ya bağlanmış ve uzun süre Bingöl ve çevresi Romalıların egemenliğinde kalmıştır.

Sasaniler Romalılardan Mezopotamya, Anadolu ve Suriye'yi almak için Romalılarla mücadeleye giriştiler. Bu mücadelelerde Bingöl, Erzurum, Erzincan, Diyarbakır her iki ordunun adeta bir geçit ve savaş sahası olmuştur. (M.S. 241-272). Sasaniler'in kralı Şapur M.S. 253'te Roma kralını esir almış ve Kayseri'ye kadar yürümüş; Kiğı ve Bingöl havalisi Sasaniler'in egemenliğine geçmiştir.¹⁸⁸

Sasaniler'in bu zaferden sonra tekrar harekete geçen Romalılar Sasaniler'i yenerek Anadolu vilayetlerini tekrar Roma'ya bağladılar.

M.S. 310–379 yılları arasında İran da II. Şapur başa geçmiş ve Hristiyanlığı ülkesine sokmamaya çalışması ile Roma İmparatoru Büyük Konstantin ile savaşmak zorunda kaldı. Ermenistan kralı Tiridat bu arada Hristiyanlığı kabul etmiş ve Romalılar, Sasanileri yendiler ve Doğu Anadolu'da üstünlüğü ele geçirdiler.¹⁸⁹

Sasanileri yenerek Doğu Anadolu'daki hâkimiyetlerini pekiştiren Romalılar, buralarda Hristiyanlığı yaymaya çalışmışlardır. Bingöl ve havalisini ele geçiren Romalılar buralarda uzun süre hüküm sürmüşlerdir. Roma İmparatorluğu M.S. 395'te Batı ve Doğu Roma diye ikiye ayrılınca Bingöl ve çevresi Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun arazisi içinde kalmıştır. Bölgeyi ele geçiren Bizanslılar Bingöl ve

¹⁸⁶ Halil Demircioğlu; Roma Tarihi, TTK, Ankara, 1987, C.I., S. 19-21

¹⁸⁷ M. Sadık, Yiğitbaş; Kiğı, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950, S. 27

¹⁸⁸ M.Sadık Yiğitbaş; Kiğı, İstanbul-1950, S. 27

¹⁸⁹ Yiğitbaş; a.g.e., .S. 27

havalisinde uzun yıllar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Kiğı kalesi'nin Bizanslılardan kalma olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁰

M.Ö. 75 yıllarında gerek Romalılar ve gerekse Partlar bu bölgedeki halkın arasına nifak sokarak, halkı kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı. Bu dönemlerde Aras nehri civarında Ermenistan krallığı kuruldu ve M.Ö. 50 yıllarında krallık güçlenmeye başladı. Nitekim M.Ö. 19 da Roma Cumhuriyetinde Pompeius zamanında Ermeni beylerinden Dikran'ı Partların aleyhine kışkırtarak isyan çıkardı. Dikran bununla kalmayarak Roma topraklarının bir kısmını da alarak genişleme teşebbüsüne geçti. Bunun üzerine Lukullus kumandasında bir Roma ordusu Dikran'a taarruz etti. Dikran Diyarbakır'ı başken yapmış ve buraya Yunan şehirlerinden ahali getirerek nüfusu çoğalmış ve kendisini krallar karalı ilan etmiştir.¹⁹¹

Romalılarla savaşan Dikran mağlup oldu. Tahtını ve hazinesini bırakarak kaçtı. Kış olması nedeniyle Likullus Fırat'ın batısına çekilince, bundan yararlanmak isteyen Dikran Diyarbakır'a sahip oldu. Doğu Anadolu'daki bu savaşlardan endişelenen Romalılar doğuya Pompeius'u gönderdiler. Pompeius Asya seferini zaferle sonuçlandırdı ve Bingöl havalisini Roma'ya bağladı.

Romalılara mağlup olan Ponts Karlı Mitridat'da Pompeius'un önünde kaçarak Kırım'a gitti Amacı güney Rusya'daki halkı Roma aleyhine kışkırtarak yeniden Anadolu'yu ele geçirmektir. Fakat damadı olan Şark kralı Dikran kendisine yardım etmedi ve bunun üzerine kahrından intihar etti. Ermeniler'in kısa süren bu hâkimiyetlerinden sonra tarihte Doğu Anadolu'da bir devlet olarak hükümlanlık sağladıkları görülmedi.¹⁹²

Pompeius küçük Asya'dan Roma'ya bağlı vilayetler oluşturdu. Ayrıca Anadolu'da Pontus ve Kilikya vilayetleri kurdu. İmparator Büyük Teodosyus'un ölümüne kadar Kiğı ve Bingöl havalisi Romalıların hâkimiyetinde kaldı.

İ.S.III. yüzyılda Bingöl ve çevresi Roma İmparatorluğu'na katılınca Neron zamanında Corbula 3.Lejyon 1800 kişilik bir kuvvetle Bingöl üzerinden İran'daki Part karllarına karşı sefere çıkmıştır. Bu seferde büyük başarılar kazanılmıştır. Onu kıskanan

¹⁹⁰ M. Fahrettin, Kırzioğlu; Kars Tarihi, Işık Matbaası, İstanbul, 1953, S. 72

¹⁹¹ Süleyman Çiğdem; Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları, T.C. Gümüşhane Valiliği yayınları -6, Erzurum, 2008, S. 38; Şevket Aziz Kansu; İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, C.I., TTK Yayınları, Ankara, 1986, S. 77

¹⁹² M. Şerif Fırat; Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1981, S. 44

Neron Corbula'nın öldürülmesini istemiş ve bunu duyan Corbula Roma'ya dönerek İ.S.67'de intihar etmiştir.

Miladın 19 ncü yılında Part'lar ve Romalılar arasında çekişme yeniden başladı. 363 tarihine kadar Bingöl ve yöresi sırasıyla Partlar'ın, Romalılar'ın ve Sasaniler'in eline geçti. Partlar'ın M.Ö. 250 yıllarında başlayıp 476 yıl süren İran yaylasındaki hakimiyetleri M.S. 226 yılında sona erdi. Part hükümdarlarının sonradan zalimleşmesi ve halka devamlı zulüm yapmaları bu koca imparatorluğun çökmesine sebep oldu. Buna karşılık İran'ın güneyindeki Persler ise güçlenemeye başlamışlardır. Partlar'a karşı olan bu düşmanlıktan yararlanmak isteyen Babek adlı bir kunduracının oğlu olan Dardışir Partlar'a karşı isyan ederek büyük taraftar toplamış ve bu taraftarlarının gittikçe çoğalması üzerine büyük bir güç haline gelmiş ve Pers ihtilalinin başına geçerek Arsaklı Devleti'ni yıkmış ve Sasanlı sülalesini kurmuştur.

1945'te İ. Kılıç KÖKTEN, Doğu Anadolu bölgesinde yapılan araştırma çalışmasında Bingöl'ün Solhan ilçesinde Grek-Roma devrine ait birkaç çanak-çömleğe rastlandığını, bunların; tek renkli ve boyalı olduğunu aktarmaktadır.¹⁹³

¹⁹³ Kılıç Kökten; "1945 yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar" TTKYayınları, Belleten C. XI. Say., 43, S. 431

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İLKÇAĞA AİT BİNGÖL'DEKİ YERLEŞMELER

Bingöl bölgesinde ilkçağa ait birçok kale, höyük ve mağara ile antik bir yol bulunmaktadır. Bu eserler üzerinde bazı araştırma ve kazı çalışmaları yapılmış ve böylece bu eserlerin dönemleri ve kimler tarafından inşa edilip kullandıkları tespit edilmiştir.

4.1. MAĞARALAR

İnsanoğlunun Anadolu yarımadasındaki en eski yerleşmeleri Paleolitik çağın başlarına kadar uzanır. Bu döneme (Eski Çağ-Yontma Taş Devri) insanlar yer alarak önceleri doğal mağaralara, kaya altı sığınakları ve giderek açık havada dal, çalı çırpı ve hayvan postlarından yaptıkları ilkel barınaklar kullanmışlardır.¹⁹⁴

Mezolitik çağda da mağaralarda yaşama geleneği sürmüş ve Neolitik Çağ'la birlikte insanlar yavaş yavaş evler yapmaya ve köyler kurmaya başladılar. Kalkolitik Çağ'da artık gelişkin köy dönemi başlamıştır.

Havaların soğuması ile insanlar mağaralara çekilirken, havaların ısınması ve karların yüksek yerlere çekilmesi iklim yumuşaması ile insanlar mağaralardan çıktılar.

Bingöl bölgesinde birçok doğal veya kayaların oyulmasıyla yapılan mağaralar mevcuttur. Mağaralar daha çok su kaynaklarına yakın, sarp ve dik yerlerde yer alırlar. Bingöl çevresinde bulunan mağaralar daha çok tek katlı yüksek yerlerde olup kayalardan yapılmış merdivenlerle çıkılmaktadır. Mağaraların bazıları tek odalı olup bazıları ise birçok odadan ibarettir. Mağara duvarlarında çeşitli şekiller oyma sanatı ile süslemeler mevcuttur.

Bingöl bölgesinde bulunan mağaralarda bugüne kadar herhangi bir araştırma ve kazı çalışması yapılmadığı için tam olarak hangi döneme ait olduğu ve kimler tarafından kullanıldığı bilinmemektedir. Mağaraların duvarlarındaki şekiller, süslemeler ve mağaraların tabakaları araştırılırsa hangi düzene ait oldukları kesinlik kazanacaktır.

İ.Kılıç Kökten, 1944 ve 1948 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesinde bazı araştırma ve kazı çalışmaları yapmış. Bingöl'de birçok mağara olduğunu belirtmiş fakat herhangi bir çalışma yapmadığı için hangi döneme ait olduğunu belirtmemiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Veli Sevin; Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu Arkeolojisi, ABC Yayınları, İstanbul, 1997, S. 11

¹⁹⁵ Kılıç kökten; "Anadolu'daki Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948, S. 206

4.1.1. Çiçektepe köyü mağarası

Bingöl ili, Kiğı ilçesinin çiçektepe köyündeki Sivri Dağı'nın eteğinde yer almaktadır. Mağarada iki oda, at için yer, yemlik yeri ve çocuk beşiği bulunmaktadır. Mağaranın yeri eğimli ve sarp bir yapıya sahip olup yerden 200 m. yüksekliktedir. Mağaraya ne şekilde çıkıldığı henüz bilinmemektedir. Mağara önündeki mevcut yolla Erzincan'a gidildiği rivayet edilmektedir. İlk Çağda ki insanlar tarafından kullanılmış olan bu mağara Kiğı ve çevresini çok eski çağlardan beri insan topluluklarına meskenlik yaptığını göstermektedir.

Çiçektepe Mağarası İlkçağ insanları tarafından ev olarak kullanılmıştır. Mağara da herhangi bir kazı çalışması yapılmadığı için tam olarak hangi devre tekabül ettiği bilinmemektedir. Barınmaya ve güvenliğe müsait olup ilkçağ insanları için bir barınak yeri teşkil etmiştir.¹⁹⁶

4.1.2. Zağ mağarası

Murat Nehri kıyısında, Bingöl'ün doğu tarafından Gökçeli ve Yenidal köyleri arasındadır. Sarp bir kayalıkta olup kayaların oyulmasıyla yapılmıştır. Murat Nehri'ne bakan tarafı yerden 250-300 m. yükseklikte olup ilkçağ insanları tarafından kullanıldığı sanılmaktadır.

Mağara giriş kısmı, kayaların merdiven basamağı şeklinde oyulmasıyla sağlanmıştır. Mağara üç kat üzerine kurulmuş ve her bir katında 26 oda vardır. Katlar arası geçiş yuvarlak bacalarla, odadan odaya geçişler kapılarla sağlanmıştır. Birinci katta zahire deposu olarak kullanıldığı tahmin edilen içleri sıvanmış derin kuyular, orta katta oturma odaları, en üst katta ise iki haremlik odası mevcuttur. Mağara zamanla geçirdiği doğal afetler ve zelzeleler neticesinde biraz hasar görmüş ve şuanda 17 adet odası hala yapısını korumaktadır.¹⁹⁷

4.1.3. Kübik mağarası

Bingöl ili Karlıova ilçesinin Kübik köyü yakınındadır. İçinde Cilalı Taş ve Tunç devri'ne ait bazı kalıntılar vardır.

¹⁹⁶ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi, Yayını, Elazığ, 1996, S. 72

¹⁹⁷ Yılmaz Akbulut; Bingöl Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, S. 182

Mağaranın duvarlarına bir takım oymalar ve işlemler mevcut olup burada yaşayan insanların yaşam tarzları açısından önemlidir. Mağara doğal kayalıklarda olup yeri sarp ve dik bir yapıya sahiptir.¹⁹⁸

4.1.4. Kalkanlı köyü mağarası

Mağara, Bingöl'ün Yayladere ilçesine bağlı Kalkanlı Köyü yakınındadır. Kayalıklar içinde birkaç mağara yer alıp İlk Çağ insanları tarafından barınak olarak kullanıldığı sanılmaktadır. Duvarları birçok oyma sanatı ile süslenmiş mağaranın iç kısımlarında çeşitli şekiller ve işlemler bulunmaktadır.

4.2. HÖYÜKLER

Bingöl bölgesi içinde bulunan höyükleri Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN, Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU tespit etmiş ve çeşitli kazılar yaparak hangi döneme ait olduklarını aydınlatmaya çalışmışlardır.

4.2.1. Zulümtepe

Bingöl'ün 26 km. kadar doğusunda Bingöl-Muş devlet karayolunun hemen güneyinde batı ve güneyden bir dere yatağıyla çevrilmiş, alçak bir tepe üzerindeki tesistir. Yol üzerinde ve yol ile doğrudan doğruya bağlantılı tek kalıntılı olup Urartu dönemine ilişkin kalemsi küçük bir tesistir. Zulümtepe harabelerinin üzerinde kurulduğu alan, batı ve güney yarlardan dikçe yamaçlı ve batıdan doğuya doğru giderek alçalan bir tepe görünümündedir.¹⁹⁹

Doğu ve kuzeydoğu kesimleri günümüze oldukça iyi durumda kalmış olan Zulümtepe yapısı, dıştan 87X44 m. kadar boyutlarında dikdörtgen bir tasarı göstermektedir. Güney ve batı duvarları hemen hiç görülmemekle birlikte, esas olarak dört köşesi rizalitli bir yapı olması olasıdır. Kuzeydoğu çevre duvarları üzerinde 7.50 metre ve 7.80 metre aralıklarla 2.80X0.70 metrelik destek çıkıntıları görülebilmektedir. Günümüzde sağlam kalabilmiş olan Doğu yüzü ise daha düzensiz olup bu kesimin ortaya yakın bölümünde kalemsi bir çıkıntıya yer verilmiştir. Masif teknikte bina edilmiş olan çevre duvarları 3.20 metre kalınlığındadır. Dış yüzeyleri daha iyi işçilikteki

¹⁹⁸ Akbulut, a.g.e., S. 183

¹⁹⁹ Kemalettin Köroğlu; Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 1996, S. 28

içi, dikdörtgen bloklarla örülmüş olan çevre duvarlarının iç dolgusunda düzensiz kaba taşlar kullanılmıştır. Tesisin içindeki yapılara ait hiçbir duvar izi görülmemekle birlikte doğudan batıya doğru yükselen üç terasın varlığı açıklıkla belli olmaktadır. Dikdörtgen tasarlı, köşeleri rizalitli ve çevre duvarları destek çıkıntılı bu tür tesislerin Urartu’da pek çok benzeri bulunmaktadır. Tasarıları bu türde olan tesislerin askeri karakol ya da yollarla ilişkili konaklama merkezleri olabilecekleri düşünülmektedir. Zulümtepe’nin yol güvenliği sağlayıcı askeri bir karakol ve konaklama merkezi olduğu kabul edilir.²⁰⁰

Çevre duvarlarının mimari özellikleri ve tasarı yönünden Urartu dönemine bağladığımız bu tesiste yüzeyde toplanılan keramiklerde bizi İ.Ö. 8-7. yüzyıllara götürmektedir. Zulüm tepe seramikleri pek çoğunlukla açık kiremit ve daha az olarak da koyu devetüyü renkte hamurlu, hamurları orta derecede kum katkılı hamurun renginde astarlı hafif açkılı ve orta derecede pişirilmişlerdir. Bir örneğin dış yüzü ise krem renginde astarlıdır. Ele geçirilen küçük çanaklar erken demir çağı geleneğine ait, ağız kenarlarının altı çok sıra oluk bezemeli olup kaplar hafif açkılıdır. Zulümtepe’deki tesisin yüzeyinden toplanan bu malzeme kümesinin güçlü yerel özellikleriyle birlikte tek bir döneme ilişkin olduğu ve bu döneminde daha çok İ.Ö.8. yüzyıla yakın olduğunu düşünmekteyiz.²⁰¹

4.2.2. Cankurtaran tepe

Bingöl ilinin Solhan ilçesinin içinde yer almakta olup ilçe merkezinin güney sınırındaki Doğu-Batı yönünde 100 m. kadar uzanan doğal kayalık üzerinde yer almaktadır. Günümüz Bingöl-Muş karayolunun güneyinde olup Solhan Yatılı İlköğretim Bölge Okulu’nun arkasındadır ve önünde Solhan Çayı akmaktadır.

Günümüzde iyi durumda kalmamış olan mimarlık kalıntıları, doğrudan doğruya batıya yükselen teraslar üzerinde kurulmuş, orta Demir Çağı’nın tüm etrafı taştan duvarlarla çevrili bir tesisine ilişkindir. Batı uçta şimdi düzleştirilmiş tabanı 30 m. kadar çağında konik bir yükseltinin varlığı anlaşılmaktadır. Doğudan batıya doğru teraslarla yükselen biçimiyle Zulümtepe’yi andırmaktadır.

Cankurtaran Tepe’den toplanan yüzey seramikleri homojen bir küme oluştururlar saman katkılı bir örnek dışında, genelde ince kum katkılı mikalı kiremiti

²⁰⁰ Köroğlu, a.g.e, S. 31

²⁰¹ Veli Sevin; “Malatya-Elazığ-Bingöl illeri Yüzey Araştırması 1985”, IV Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1986, S.284-287

hamurlarıyla dikkati çeken bu parçalar çoğu kez hamurlarının renginde astarlıdırlar, çeperleri kalın olan iri depo kaplarının dış yüzeyleri ise ağıldır. Kalın çeperleri bir gövde parçası üzerinde, ip-baskı bezemeli bir destek kuşağı görülür. Daima çarkta biçimlendirilmiş olan parçalar arasında daha çok İ.Ö. 7 yüzyıl öncesine uzanan, basit ağız kenarları dışa çekik omuzu keskince profili çanaklar ise ağız kenarlarının içi bir kapan konmak üzere oluklu yapılmış ve bu yöredeki Demir Çağ merkezlerinde değişik çeşitlemelerine rastlanan çömlekler dikkat çekicidir. Kipi kapların yüzeyi hamur yaşken yapılmış çizgilerle bezenmiştir.²⁰²

4.2.3. Samantepe

Bingöl-Genç karayolu üzerinde il merkezinin 8 km. güneyindeki Samantepe Höyüğü 350 x 200 m.lik boyutları ve 20 m.yi bulan yüksekliğiyle şimdiye değin tüm Elazığ-Bingöl yöresinde saptanılan en büyük yerleşme yeri durumundadır. Üzerinde yapılan tarımsal etkinlin nedenleriyle toprak üstünde günümüze birkaç taş duvar parçası dışında fazla bir kalıntının gelmediği Samantepe’de yüzeyden toplanılan bol sayıda seramik bu alanın yalnızca Demir Çağında iskân görmüş olduğuna kanıttır. Samantepe yüzey seramiklerinin genel özellikleri şöyledir. Tümü çarkta biçimlendirilmiş olan kapların hamurları genellikle bölgesel bir özellik olduğuna önceden de değinmiş olduğu gibi mikalı orta kum ve zaman zamanda saman katkılı saman katkılı, yüzey çoğu kez ağıldır. Açık kırmızı, kırmızımsı kahve rengi ve kahverenginde astarlı olan kaplar (Toplam 205 adet) orta (%62,5) ve iyi (%37,5) derecede pişirilmiştir. Bu bölgede ki daha çok İ.Ö. 8.yüzyıla da bu yüzyılın ilk yarısına tarihlenmesi uygun bulunan öteki Demir yerleşmelerindeki gibi, çizi bezeme önemli oranda temsil olunmaktadır. Profiller açısından ele alınacak olursa; bölgeden iyi bilinen yatay oluklu seramiklerin dışında, Erken Demir çağından tanınmayan ağız kenarları kalınlaştırılmış çanaklar ile tipik Urartu eseri olarak nitelenen, bizim “Biainili Seramiği” dediğimiz türde parlak kırmızı cilalı seramiklerin varlığı Samantepe’nin daha çok İ.Ö.8. ve 7. yüz yıllarda iskân görmüş bir merkez olduğuna işaret etmektedir.²⁰³

²⁰² Veli Sevin; Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986, V.Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1987, S.5-6-7-8

²⁰³ Veli Sevin; Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması VI Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 23-27 Mayıs, 1987, S.458-459

4.2.4. Kaleönü

Zulümtepenin 25 km. batısında, Bingöl il merkezini 1 km. kuzeydoğusunda 30–35 m. yüksekliğinde, güney ve doğusunda bir terası olan yüksekçe bir tepe üzerinde kurulmuştur.

Tepenin zirvesinde yer alan 50 x 34 m. boyutlarındaki mimari kalıntılar düzensiz dikdörtgenimsi bir plan gösterirler. Yapının çevre duvarları 1.70 m., içini bölmelere ayıran duvarlar ise 1 m. kalınlığındadır. Terasında ise merkezi yapının ek birimlere ait olduğu anlaşılan mimari kalıntılar vardır.

Kaleönü'nde toplanan çanak çömlek içinde özellikle yüzeyleri dikdörtgen ya da üçgen biçimli çukurcuklarla bezeli olanların Urartu depolarında kullanıldığı bilinmektedir.²⁰⁴

4.2.5. Çayboyu Höyüğü

Çayboyu Höyüğü, Bingöl ili 4 km. kuzeyinde Bingöl Çayı yakınında bulunmaktadır. Höyüğün prehistorik döneme ait olup yüzey malzemelerinde çeşitli keramikler yer almakta olup çok renkli sırlı keramiklerdir. Urartu medeniyetine olduğu sanılmaktadır.²⁰⁵

4.3. KALELER

Kaleler, ilk çağlardan beri insanlar tarafından barınak, bir mevkiyi elde tutmak, korumak, savaş üssü olarak kullanmak ve tarım alanlarını kontrol altında tutmak gibi amaçlarla birçok yerde inşa edilmişlerdir. İlk kurulan köy, şehirlerde kaleler kurulmuş ve bu kaleler bölgeyi ele geçirenler tarafından sürekli el değiştirmişlerdir.

Bingöl ilinde ilkçağa ait birkaç kale bulunmaktadır. Bu kalelerin çoğu Urartulara ait olup Urartuların bölgede daha fazla faaliyetlerde bulunduklarını göstermektedir. Gerek Urartular ve gerekse diğer güçler tarafından inşa edilen kaleler daha çok yüksek tepeler üzerinde kurulmuş olup su kaynaklarına yakındırlar.

Bingöl ve havalisi, coğrafi konumu, iklimi ve yer şekillerinden dolayı daha çok yaylak olarak kullanılmış ve bunun için az sayıda tarihi eser bulunmaktadır. Bingöl

²⁰⁴ Kemalettin Köroğlu; Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996, S. 30

²⁰⁵ Muhammet Beşir Aşan; Elazığ-Bingöl ve Tunceli İlerinde Türk İskan İzleri, (XI-XIII yy.lar) Ankara, 1992, S. 89-90

havalisinde kurulmuş olan kaleler gününüzde sadece bazı kalıntıları mevcut olup çoğu harabe olmuşlardır. Bu kalelerde çok az sayıda kazı ve araştırma yapıldığı için kesin olarak hangi döneme ait olduğu ve kimler tarafından inşa edildikleri belli değildir.

M. Şerif FIRAT Bingöl Dağları'nın 3650 rakımlı tepesinde geçmiş yüzyılların karanlığı içinde harap hale gelen çok eski bir kalenin aşınmış duvarları olduğunu belirtmişse de bu kalıntıların nerede, ne zaman ve kime ait olduğunu aktaramamıştır.²⁰⁶

Bu kaleler daha çok Bingöl merkezine yakın olup Bingöl Ovası'nı kontrol etmek amacıyla yapılmışlardır. Bunlardan başka Kiğı, Solhan, Genç ve Yayladere ilçelerinde bir kale (İlkçağa ait) bulunmaktadır.

4.3.1. Sebeterias Kalesi

Sebeterias Kalesi, Bingöl ilinin merkezine 20 km. uzaklıkta olup Murat Nehri'nin vadisinde bulunmaktadır.

Kale kalıntıları üzerinde herhangi bir kazı ve arkeolojik çalışma yapılmamış ve kalenin Urartulardan kalma olduğu sanılmaktadır.²⁰⁷

Urartu krallarının Bingöl yaylalarını elde tutmak için bu kaleyi yapmışlar ve bölgeye hâkimiyet kurmuşlardır. Kaleyi Kral Menuas inşa ettirmiştir.

Kale Murat Nehri Vadisi'nde yer almakta olup Bingöl bölgesinin Urartu yaşam tarzları ve ekonomik kaynakları olan tarım, hayvancılık için ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Kalenin bugün ancak kalıntıları kalmıştır.

4.3.2. Bakar Kalesi

Bakar Kalesi, Bingöl ili Solhan ilçesinin Arslanbeyli Köyü ile Doğuyeli Köyü arasındaki Arslanbeyli köyünün Konakbaşı mezarının kuzeyinde ve Arslanbeyli köyünden 4 km. uzaklığında yer almaktadır. Çok yüksek bir yerde kurulmuş olup etrafı uçurumlarla kaplıdır ve sarp yamaçlarında birkaç mağara bulunmaktadır.

Urartulardan kalma olduğu ve geçici bir süre kralın ikamet ettiği kale olduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁸

Bakar Kalesi, ulaşılması güç son derece dik yamaçların olduğu bir yerde kurulmuştur. Urartuların bu kale vasıtasıyla bölgeyi kontrol etmişlerdir.

²⁰⁶ M.Şerif Fırat; "Doğu İlleri ve Varto Tarihi", Ankara, 1981, S. 243

²⁰⁷ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi Yayını, Elazığ, 1996, S. 48

²⁰⁸ Recai Akyel; Dünden Bugüne Bütün Yönleriyle Solhan, Solhan, 1997, S. 56

4.3.3. Çayboyu Kalesi

Çayboyu Kalesi, Bingöl'ün 4 km. kuzeyinde Bingöl çayı yakınında Çayboyu Köyü'ne hâkim tepenin üzerine kurulmuştur.

Çokgenli bir plana sahip olup kulelerle desteklenen 2 m. genişliğinde sur duvarları bulunmaktadır. Çayboyu Kalesi, Prehistorik bir höyük üzerinde kurulmuştur. Kalenin doğu yönünde fazla tahrip oluşmuş ikinci bir sorun kalıntıları tespit edilmiştir, bundan kalenin tahkim edildiği anlaşılmaktadır. Yüzey malzemesinde çeşitli keramikler yer almakta olup çok renkli sırlı keramiklerdir.²⁰⁹

Çayboyu Kalesi'nin bugün birçok duvarları yıkılmış ve Çayboyu Kalesi üzerinde Muhammet Beşir AŞAN, bir yüzey araştırması yapmış kesin verilere ulaşmamış, kalenin Urartulardan kalma olduğu sanılmaktadır.

4.3.4. Kaleönü Kalesi

Kaleönü Kalesi, Bingöl merkezinin 1 km. kuzey doğusunda Kaleönü mahallesinde 30-35 m. yükseklikteki bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Doğal bir tepe görünümündedir.

Kalenin kurulduğu tepenin üstünde ele geçirilen kalıntılar, Demir çağından kalıntıların varlığını ortaya koymuştur. Ovanın kuzey kesiminde tepenin doruğunda çevre duvarı 1,5 m. kalınlığında, iri taşların üst üste oturtulmasıyla oluşturulmuş kabaca 39 x 29 m. boyutlarında, dikdörtgenimsi tasarlı merkezi bir yapının varlığı açıktır. Bu yapının kuzey iç kesiminde birbirinden 100 m. kalınlığında taş temelli duvarlarla ayrılmış, yan yana en az sekiz mekânın varlığı görülebilmektedir. Doruktaki o yapının yanında, daha az meyili olan batı ve güneybatı eteklerinde teraslar ve bu teraslarda da kimi yapıların bulunduğu anlaşılmaktadır.²¹⁰

Bugün az sayıda da olsa kalıntılara rastlanan kalenin Urartulardan kalma olduğu tahmin edilmektedir. Yüksek yerde kurulması, bir kontrol noktası görünümünü vermektedir. Urartular, böylece Bingöl Ovası'nı elde tutmaya çalışmışlardır. Önünde antik Urartu Yolu'nun izleri tespit edilmiştir.

²⁰⁹ Muhammet Beşir Asan; Elazığ-Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII yy) Ankara, 1992, S. 89-90

²¹⁰ Veli Sevin; "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması-1986", V.Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1986, S. 6

4.3.5. Kralkızı Kalesi

M.Ö. 550’de kurulan Pers Devleti’nin batıya doğru akınlar yapması sonucunda, Bingöl, Elazığ, Tunceli dolaylı Perslerin eline geçti.

Pers kralı Dara Genç, Diyarbakır ve Bingöl havalisini, Bingöl yaylalarını kontrolünde tutmak için kızı adına Kralkızı (Daraheni) adı verilen kaleyi inşa etmiştir.²¹¹

Kralkızı Kalesi, Bingöl ili Genç ilçesinin 2 km. uzağında yer almaktadır. Kale Diyarbakır Çayı ile Konsper Çayı’nın birleştiği yerde bir tepe üzerindedir. Kalenin yakınında tabii su kaynakları ve çamlık bulunmaktadır. Kalenin asıl adı “Daraheni” olup “Dara’nın Çeşmesi” anlamına gelmektedir. Genç ilçesinin eski ismi (Daraheni) buradan gelmektedir.

Kralkızı Kalesi (Genç Kalesi) Bingöl’ün Genç ilçesinde yer almakta olup Murat Nehri’nin aşıldığı mevkidedir. Yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş doğusunda Murat Nehri akmakta olup kalenin 2/3’lük bir kısmı nehir tarafından aşındırılmıştır. Çokgenli bir plana sahip olup 8 adet kuleyle desteklenmektedir. Sur duvarlarının bir bölümü günümüze kadar gelmiştir. Kale kuzey Antitorosların çok zor aşıldığı Genç-Diyarbakır yolu üzerindedir. Bu konumuyla Güneydoğu Anadolu’yu, Doğu Anadolu’ya bağlayan geçit üzerindedir.²¹² Kralkızı bugün mesire yeri olarak kullanılmaktadır.

4.3.5. Ginç kalesi

Ginç Kalesi Bingöl’ün Solhan ilçesinin Ginç (Kaleköy) köyün kuzeybatısında yer almaktadır. Bu kalenin Urartular dönemine ait olduğu sanılmaktadır. Yaklaşık 2 dönümlük (2000 m²) kayalık bir alan üzerine inşa edilen kalenin kuzeyini Murat Nehri tarafından derin bir şekilde yarılmıştır. Ginç Kalesi’nin nispi yükseltisi 150-200 metre kadardır. Kale muhtemelen moloz taşlarının harçla tutturulmasıyla yapılmıştır. Bu kaleden günümüze sadece kalenin içinde ve kenarında duvar kalıntısı kalmıştır. Kalede, klasik orta çağa ait keramik parçalarına da rastlanmıştır. Bugün yıkık durumda olan kalenin giriş kısmında iki mezar kalıntısı olduğu anlaşılan küçük bir alan mevcuttur.²¹³

²¹¹ Okan Alay; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitabevi Yayını, Elazığ, 1996, S. 85

²¹² Muhammet Beşir Aşan; Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri, Ankara, 1992, S. 90

²¹³ Hasbi Soylu; Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl, Aktif Yayınevi, Erzurum, 2003, S.

4.4. Yollar

Doğu Anadolu'da yerleşim birimleri, yükseklikleri zaman zaman 3500 m.yi bulan dağlarla birbirinden ayrılmış durumdadır. Bu dağlar üzerinden doğal nehir vadisi ve geçitleri izleyerek geçen 4 ana yoldan (Munzur Vadisi boyunca Erzincan'a, Ergani-Maden geçidi, Diyarbakır'a, Harput-Haroğlu-Habibuşağı-Fırat yolu Malatya ve Orta Anadolu'ya Bingöl dağları üzerinden Van Gölü Havzasına) doğudakinin, krallığın merkezi olan Van bölgesi ile ilişkilerde oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nın Elazığ yöresini hakimiyeti altına aldığı, uzun süre denetim altında tuttuğu, vergi topladığı göz önüne alınırsa, bütün bu zorlu coğrafi koşulların aşılmış ve düzenli bir ulaşım sisteminin kurulmuş olması gerektiği öngörülebilir. Nitekim son yıllarda bu ulaşım sistemine ilişkin son derece önemli konaklama yapılarını saptandığı bilinmektedir. Bunlar sırasıyla: Muş Ovası ile Keban bölgesi arasında sıralanan Solhan Cankurtaran Tepe-Bingöl Zulümtepe-Bingöl Kaleönü- Elazığ Bahçecik ile Keban bölgesinde kazı sonucu açılmış olan Norşuntepe yapısından oluşur.²¹⁴

Muş ovası ile Elazığ arasında yer alan bu 5 tesis, Bahçecik ile Norşuntepe arasında ki Palu Kalesi de dikkate alınırsa, aynı güzergahta 25-30 km. arayla, Eskiçağ koşulları ile birer günlük uzaklıkta inşa edilmiştir. Çağdaş Asur ordusunun günde ortalama 20-25 km. yol alabileceği kabul edildiğinde çok daha zorlu şartlara göre hazırlanmış olması gereken Urartu ordusunun da konaklama tesisleri arasındaki bu uzaklığı bir günde alabileceği anlaşılmaktadır.²¹⁵

Yapıların bir gün yol güzergahında diziliyor olmaları ayrıca Urartu mimarlığından tanıdığımız kale, saray, tapınak gibi savunma sistemleri gelişmiş plan ve yapıya sahip olmaması bu konaklama tesisi olarak kabul etmemizi kolaylaştırır.

Nitekim kuzeybatı İran'da köşeleri rizalitli, çevre duvarları destek çıkıntılarına sahip kale Gevher ve Uzub Tepe ile Van bölgesinde Çavuştepe yakınındaki Çermik bu türde konaklama tesisi olarak değerlendirdiğimiz kalıntıları karşılayabileceğimiz Urartu yapılarıdır. Ayrıca Bingöl / Kaleönü'nde bulunan, yüzeyi üçgen ya da dörtgen çukurlarla bezeli Pithos parçaları, kazı sonucu çıkarılan Norşuntepe çanak çömleği pek çok Urartu merkezinden tanıdığımız örneklerin paralelleridir. Bahçecik istasyonu yakınında saptanılan gözenekli bazalt ve kumtaşına kazılmış Koya işaretleri ise, Harput yukarı Anzaf ve Edremit gibi çok sayıda Urartu merkezinde karşılaştığımız türdedir.

²¹⁴ Veli Sevin; Anadolu Arkeolojisinin ABC'si, İÜEF Yayını, İstanbul, 1992, S. 38

²¹⁵ Sevin, a.g.e., S. 40

Bu tesisler dışında, Bingöl dağları boyunca modern karayolunun güzergâhında, Cankurtaran Tepe-Bahçecik tesisleri arasında yol kalıntısını tarihlemek veya başka bir deyişle Urartu dönemine gidip gitmediğini saptamak konusunda ise bulgular çok yardımcı olmazlar. Yolun Urartu Krallığı'nın batıya açıldığı hat üzerindeki bu yapıları izliyor olması, aynı döneme tarihlemenin en önemli gerekçesini oluşturur.²¹⁶

4.4.1. Urartu yolu

Yüksekliği zaman zaman 2500-3000 m. yi bulan Bingöl Dağları son derece kayalık yapısıyla özellikle tekerlekli araç ulaşımına elverişli değildir. Bingöl'ün Solhan ilçesi yakınlarında Bingöl Dağları'nın batı eteklerinde antik bir yol saptanmış olup ortalama 500 m. genişliğindedir. Her iki yanına iri taşlar dizilip, ortası düzeltilmiş olan yolun yüzeyine döşeme olarak çakıl-kurma taş serildiği ve olasılıkla yolun ortasına rastlayan fazla iri olmayan kayaların kesilerek düzleştirildiği anlaşılmaktadır.²¹⁷

İlk bakışta Roma çağı yollarına benzemekle birlikte yol boyunca bu döneme ilişkin herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.²¹⁸

Zulümtepe önünden geçen bu yol batı yönüne doğru uzanmaktadır. Bingöl Ovası'nda izini kaybedip, Bingöl Dağları'nın batı eteklerinde yeniden görülmekte ve büyük çapta modern karayolu ile beraberce devam etmektedir. Dağların Altınova'ya doğru etekler vermeye başladığı kesimde antik yolun zaman zaman keskin virajlarla doğruya doğru açılmaya başladığı görülmektedir. Bu kesimde modern karayolu doğrudan doğruya ovaya inmekte ve bu nedenle daha yavaş bir alçalma gösteren antik yoldan ayrılmaktadır. Antik yolun dağların eteklerini izleyerek Palu'daki Urartu Kalesi'ne yol aldığını düşünmekteyiz.²¹⁹

Solhan da bir ara genişleyen ve sarp kayalık yapısını ekime elverişli küçük bir yayla ovasına bırakan Bingöl dağları, batıya doğru 5-10 km. kadar ilerlediğinde yeniden eski durumuna girmekte ve buna koşut olarak izlenebilmesi olanağı bir kez daha doğmaktadır. Bu yolun Zulümtepe tesisi ile aynı zamanda tasarlanıp inşa edildiği söylenebilir. Bu kesimde kuzeyi yamaca bakan yolun kenarına irice taşlardan özenli bir

²¹⁶ Kemalettin Köroğlu; Urartu Krallığı Döneminde Elazığ ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1996, S. 26-27

²¹⁷ Köroğlu, a.g.e., S. 29

²¹⁸ Köroğlu, a.g.e., S. 30

²¹⁹ Veli Sevin; "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması-1985" IV Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1996, S. 283-287

set ekilmiştir. Setin yapım özelliği düz alanlarda yolun her iki yanında yer alan kaba sınır taşlarında görülenlerden farklıdır.

Tesisin kuzey duvarına koşut olarak batıya, Zulümtepe'yi bu yönde çevreleyen dereye doğru alçalan yol cılız olmakla birlikte suları Ağustos sonlarında bile kurumayan bu dereyi, her iki yakasına yol genişliğinde (5.40 m.) yapılmış düzenli taştan ayarlar yardımıyla ahşap bir köprüyle geçişi sağlamıştır. Köprünün genişliği 3.50 m.dir.

Bingöl ovasına gelindiğinden birdenbire genişleyen ve dağlık arazideki kayalık yapısını değiştiren bu ova içinde antik yolun izlerini bulmak imkânsızdır.

Tüm bu bulguların ışığında, Cankurtaran Tepe, Zulümtepe ve Bingöl hattı boyunca uzanan antik yolun, tesisleri ile birlikte Urartu döneminde tasarlanmıştır.²²⁰

Anadolu'nun batısından gelerek Harput, Çapakçur, Solhan, Muş ve Bitlis üzerinden İran'a giden yol ile Musul-Damdamoze, Tonza-Siirt ve Bitlis üzerinden kuzeye giden yollar stratejik öneme sahiptirler. Tarihin ilk devirlerinden Roma, Bizans, Selçuklu devrinde Doğu-Batı yolu Urartu, Asur ve İslam döneminde Kuzey-Güney yolu kullanılmıştır.²²¹

²²⁰ Sevin; a.g.e, S. 5-8

²²¹ Recep Yaşa; Bitlis'te Türk İskanı (XI-XIII y.y.) Ahlat Kültür Vakfı Yayınları No: 2, Ankara, 1992, S. 11

SONUÇ

Doğu Anadolu'nun yüksek dağları arasında yer alan Bingöl'e insanların daha çok dördüncü zamandan sonra yerleşmeye başladığını görmekteyiz. Fırat boylarını izleyerek Anadolu'ya gelen insanların 25.000'den 10.000 yıllarına kadar ki zamanda Eskitaş Çağını yaşadığı anlaşılmaktadır.

Bingöl bölgesinde tarih öncesi çağlarına ait herhangi bir yerleşme yeri ve kalıntılara pek fazla rastlanılmamaktadır.

Bingöl ilk yerleşenler Hurriler olup yaklaşık olarak M.Ö. 3500 yıllarında Bingöl'e yerleşmişlerdir. Hurriler'den sonra M.Ö. 2000'li yıllarda Hititler Bingöl'e egemen olmuşlardır. Hititlerden sonra Urartular, Bingöl ve çevresini ele geçirmişler ve çeşitli faaliyetlerde bulunarak birçok eser vücuda getirmişlerdir. Urartulardan sonra Bingöl bölgesine Medler ve Persler (M.Ö. 585-330) Makedonyalılar (330-323), Selekoslar (M.Ö: 323-64) ve Sakalar yerleşmişlerdir. Daha sonra Romalılar bölgeye hâkim olmuşlar. Bölge bir süre sonra Roma – Sasani Savaşları'na maruz kalmış, sürekli el değiştirmiştir.

Roma'nın ikiye ayrılmasıyla (M.S. 395) Bingöl, Bizans egemenliğinde kalmıştır.

İlkçağda Bingöl, medeniyetlerce yaylak olarak kullanılmış ve sürekli el değiştirmiştir. Bundan dolayı az sayıda eser vücuda getirilmiştir. Mevcut eserler arasında en çok kale (Kiği, Kralkızı, Bokar, Çayboyu, Kaleönü, Yayladere, Sebetrios Kaleleri) yer almakta olup birçok Höyük ile mağaralar yer almaktadır. Bu eserler daha çok Urartulara ait olup bölgedeki Urartu etkinliğini göstermektedir. Eserleri daha çok su kaynaklarına yakın ve yüksek yerlere yapmışlardır.

Bingöl tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve sürekli olarak el değiştirerek günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde Bingöl özellikle eskiçağ dönemi bazı bilim adamlarınca araştırılmakta olup bu ve bunlara eklenecek çalışmalarla kesin ve doğru verilere ulaşılarak müstakil bir Bingöl Tarihi oluşturulmalıdır.

BİBLİYORAFYA

- AKBULUT, Yılmaz, Bingöl Tarihi, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995
- AKURGAL, Ekrem; Anadolu Kültür Tarihi, Tubitak Yayınları, Ankara, 2000
- Anadolu Uygarlıkları, İ.U.E.F. Yayını, İstanbul, 1993
- ALAY, Okan; Kültür Dünyamızda Bingöl, Üniversite Kitapevi, Elazığ, 1996
- ALP, Sedat, Hitit Çağında Anadolu, Tubitak Yayınları, İstanbul, 2001
- “Eski Ön Asya’da Siyasal İlişkilerden Bölümler” Anma Kitabı, A.Ü.D.T.C.F. yayını, Ankara, 1974
- ALPMAN, Adil; Huriler, A.U.D.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1981-1982
- AR, Mustafa Selçuk, Urartu Kılavuzu, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944
- AŞAN, Muhammed Beşir; “Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İslam İzleri” (XI-XIII yy.), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1986
- “Elazığ-Tunceli ve Bingöl illeri Ortaçağ Yüzey Araştırması”, X. Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu Bildiri Özetleri (23-27 Mayıs) Ankara, 1982
- ATALAY, İbrahim; Türkiye Coğrafyası, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1997
- BAHAR, Hasan; “Elazığ, Bingöl, Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1986” V Kazı Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1987
- BEDEDİCT, S.; “urartians and Hurrians” JAOS 80, 1960, s.100 V.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme” Anadolu Araştırmaları VI, 1978, İ.U.E.F. Yayını, İstanbul, 1979
- “Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme” Anadolu Araştırmaları VII, 1979, İ.Ü.E.F., Yayını İstanbul, 1981
- “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Antik Demir Metalurjisinin Araştırması” III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1985
- “Doğu Anadolu’da Urartu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1985, İstanbul.
- “Urartu Krallığının Tarihsel Gelişimi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003
- BELCK, W. “Inuspuas Sahn des menusas” ZA, 189 2-a, 7:255-267.
- BİLGİÇ, Emin; “Anadolu’nun ilk yazılı kaynaklarındaki yeradları ve yerlerin tayini üzerine incelemeler, Belleten 39, 1946

- BURNEY, C; "Measured Plans of Urartion Fortresses" Anatolian Studies 10, 1960, 177
VD.
- CERAM, C.W; Tanrıların Vatanı Anadolu, Çev: E. Mermi ERENDAR, Remzi
Kitabevi, İstanbul, 1984
- CHILD, G., Doğunun Prehistoryası, AUDTCF Yayını, Ankara, 1975
- ÇAMBEL, Halil; Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalar; Remzi Kitabevi,
İstanbul, 1980
- ÇİĞDEM, Süleyman; Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları,
Gümüşhane Valiliği yayınları-6, 2008, Erzurum.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, Urartu ve Kuzey Suriye, E.U.F.E.F. Yayını, İzmir, 1984
..... Urartu Tarihi E.U.F.E.F. Yayını, İzmir, 1984
.....Urartu Krallığı Tarih ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir
1997
- DEMİRCİOĞLU, Halil; Roma Tarihi, C.1. T.T.K., Yayınları, Ankara, 1987
- DURU, Recep; Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı, ODTU Yayını, Ankara, 1979
- ERHAT, Azra; Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972
- ERZEN, Afif; Doğu Anadolu ve Urartular T.T.K. Yayını, Ankara, 1984
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi; Türkçeleştiren Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman
Yayınevi, V. Kitap, İstanbul, 1970
- FIRAT, M Şerif; Doğu İlleri ve Varto tarihi, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara,
1981
- GROUSSET, Rene; Bozkır İmparatorluğu, Ötükey Yayınları, İstanbul, 2006
- GÜTERBOCK, H.G.; 1963, "Urartian Inscriptions In The Museum Of Van", Journal Of
Near Eastern Studies, 22:268-272.
- GÜNALTAY, Şemsettin; Yakın Şark Tarihi, C. II, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1937
..... Anadolu : T.T.K. Yayınları, Ankara, 1946
- HARMANKAYA, Süleyman; Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, Arkeoloji Sanat Yay.,
İstanbul, 2003
- KANSU, Şevket Aziz; İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, C.I, T.T.K. Yayınları,
Ankara, 1986
- PREHİSTORYA Araştırmalarında Metodlar A.Ü.D.T.C.F., yayını, Ankara, 1987.
- KEMALİ, Ali; Erzincan Tarihi, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1932

- KIRZIOĞLU, Fahrettin; Kars Tarihi, Işık Matbaası, 1953
- KINAL, Füzün; “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler” Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1974
- Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü.D.T:C.F. Yayını Ankara, 1987
- Eski Anadolu Tarihi, T.T.K. Yayını Yayını, Ankara, 1987
- “Hitit Devletleri için Kuzey Suriye’nin Önemi” Atatürk Konferansları IV, Ankara, 1970
- KİNNİER, J.V.; “The Kurbail Statue of Shalmaneser III” Irak 24, 1962, 186 VD.
- KOÇAK, Arif, Van Gölü ve Çevresinde Yaşayan Türkler, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1987.
- KOÇMAN, Ali; Türkiye İklimi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1993
- KONUKÇU, Enver; Köroğluna kadar Bingöl, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1987
- KÖKTEN, İ. Kılıç; “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları” T.T.K., Ankara, 1948
- “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar” T.T.K., Belleten C. XI., Sayı 43, Ankara, 1974
- “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler, DTC Dergisi, Ankara, 1947
- LAMBERT W.G.; “Shalmaneser in Ararat: The Sultantepe Tablets III” Anatolian Studies II, 1963, 143 Vd.
- LUCKENBILL, D.D.; Ancient Records of Assyria and Babylonia I ve II, Chicago, 1962-27.
- MANSEL, Arif Müfit; Ege ve Yunan Tarihi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1947.
- MELLINK, M.; “Mita, Mushki and Phrygians” A.N.ar 2/1-2, 1965, 317 VD.
- MEMİŞ, Ekrem; İskitler Tarihi, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1987
- Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001
- “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri” Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 1 Konya 1987.

- “Eskiçağ Türkiye’inde Ordunun Önemi” Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fak.
Dergisi, sayı 2. Konya 1988
- Eskiçağ Türkiye’inde Doğu-Batı Mücadelesi, Selçuk Üniversitesi, Eğitim
Fakl. Yayını, Konya, 1993
- Genel Tarih, Güney Ofset, Konya, 1999
- ORAK, Hüseyin; Türkiye Kılavuzu, İbrahim Horoz Basımevi, Ankara, 1946
- ÖZÇELİK, Nazmi; İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel yayın Dağıtım, Kırşehir, 2004
- ÖZBAL, Halit; “Tepecik, Taliptepe Temal, Filiz ve Cürüt Analizleri Sonuçları” Tubitak
– Arutab Yayını, İstanbul, 1983
- ÖZFIRAT, Aynur; Doğu Anadolu’da Yayla kültürleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,
İstanbul, 2001
- PAYNE, Margaret R; Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat
Yayınları, İstanbul, 2006
- SAKAOĞLU, Saim; 101 Anadolu Efsanesi, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976
- SALVINI, M. 1982-a, “Die Felsinschrift Sorduris II in Segendal (Limliuni)” AMI 15:
97-100
- “A Dedicatory Inscription of the Urartian King Ispuini” Asur (8) 171-174.
- 1986-a “Assyrian and Urartian Written Sources For Urartian History”
Sumer 42: 155-159.
- 2000 “A. New Urartian Inscription from The Neigh Bourd of Muş” SMEA
42/2 303-305.
- SAYCE, A.H. 180-a “The Great Inscription of Argitis on the Rock of Van” Records of
the post 4: 117-133.
- 1882 “The Cuneiform Incriptions of Van” JRAS 14: 377-732.
- SCHAFER, H.F.; 1973-1974 “Zur Stele Menuas Aus Bağın (Balin)” İstanbuler
Mitteilungen 23-24., 33-37.
- SEVİN, Veli; Anadolu Arkeolojisi, Der yayınları, İstanbul, 1996
- Başlangıçtan Perslere Kadar Anadolu Arkeolojisi, İstanbul, 1997
- “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986” V. Araştırma Sonuçları
Toplantısı, Ankara, 1987.
- “Malatya – Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985” IV. Araştırma
Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1986

- Anadolu Arkeolojisinin ABC'si Simavi Yayınları, İstanbul, 1991
- Arkeoloji Kazı Sisteminin El Kitabı, Der yay., İstanbul, 1999
- Eski Anadolu ve Trakya'da Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, Der Yay., İstanbul, 2003
- Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, A.U.D.T.C.F. Yayını, Ankara, 2001
- "Asur ve Urartu At Koşum Takımları Üzerine Bir Not" Anadolu Araştırmaları VI, 1978, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul, 1979
- SOYLU, Hasbi; Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Bingöl, Aktif Yayınevi, Erzurum, 2003
- TARHAN, Taner – SEVİN, Veli; "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları; Askeri ve Sivil Mimariye Ait Gözlemler" Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977, İ.U.E.F. Yayını, İstanbul, 1997
- "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüş" Anadolu Araştırmaları VIII, 1980, İ.U.E.F. Yayını, İstanbul, 1982
- TOGAN, Zeki Velidi; "Sakalar" Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Sayı:19
- TONBUL, Saim; "Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi" Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Şubat 1990, Ankara.
- "Bingöl Ovası ve Çevresinin İklimi" Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal bilimler) Cilt:4 s.1. Elazığ, 1990
- TOSUN, Mehmet; Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri, Mitani Üslubu, D.T.C.F. Yayını, Ankara, 1936.
- TUNÇDİLEK, Nimet, Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İ.Ü. Yayınları, No:3367, İstanbul, 1998
- UMAR, Esin; "Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ) Değirmentepe (Malatya) Kazıları, Tübitak-Arutab Yay., Ankara, 1974.
- Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyal Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe Kazıları" IX Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1986
- UMAR, Bilge; Türkiye'de Tarihsel Adlar, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1993
- Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayını, İzmir, 1982

YAŞA, Recep; Bitlis'te Türk İskanı (XII-XIII. Yüzyıllar) Ahlat Kùltür Vakfı Yayınları,
Ankara, 1992

YILDIRIM, Recep; Eskiçağda Anadolu, Ege Üniversitesi Basım Evi, İzmir 1996

..... Ön Asya Uygarlıkları, E.Ü. Basım Yayınları, İzmir, 1996

YİĞİTBAŞ, M. Sadık, Kiğı Tarihi, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul, 1950

ÖZGEÇMİŞ

Sırrı TİRYAKİ 1980 yılında Bingöl’de doğdu. İlköğrenimini Elazığ Mezre ortaokulunda, ortaöğrenimini ise Bingöl Lisesinde tamamladı. Üniversite eğitime 2000’de Kayseri’de başlayan Tiryaki, Erciyes üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2005 yılında Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Eskiçağ Tarihi alanında Yüksek Lisans Eğitimine başladı.

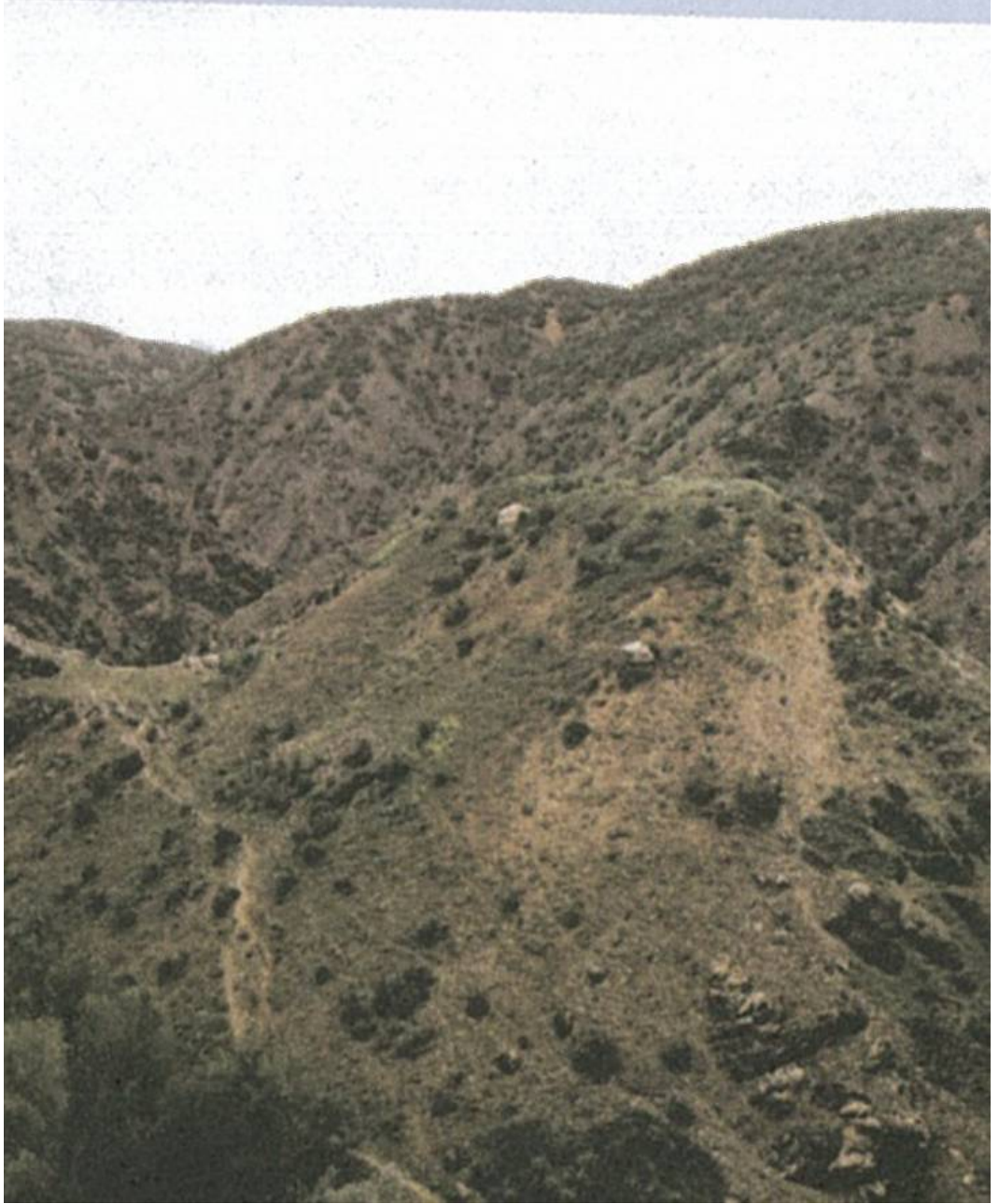
Sırrı TİRYAKİ was born in 1980 in Bingöl he completed his primary education in mezre, secondary school in Elazığ and his high school education in Bingöl High school. Tiryaki, Started his academic education in Kayseri in 2000 he graduated from the science and Literature Faculty of History Department in Erciyes University.

In 2005, at the University of Ataturk he started post graduated Education history main – science of old period history in social science institute.

EKLER

Fotoğraf 1: Bingöl şehrinin Kaleönü mahallesinde yer alan ve mahalleye adını veren Kaleönü Kalesi'nden bir görünüm.

Fotoğraf 2: Kral Kızı Kalesi'nden bir görünüm.

Fotoğraf 3: Ginç Kalesi'nden bir görünüm (Kaleköy).

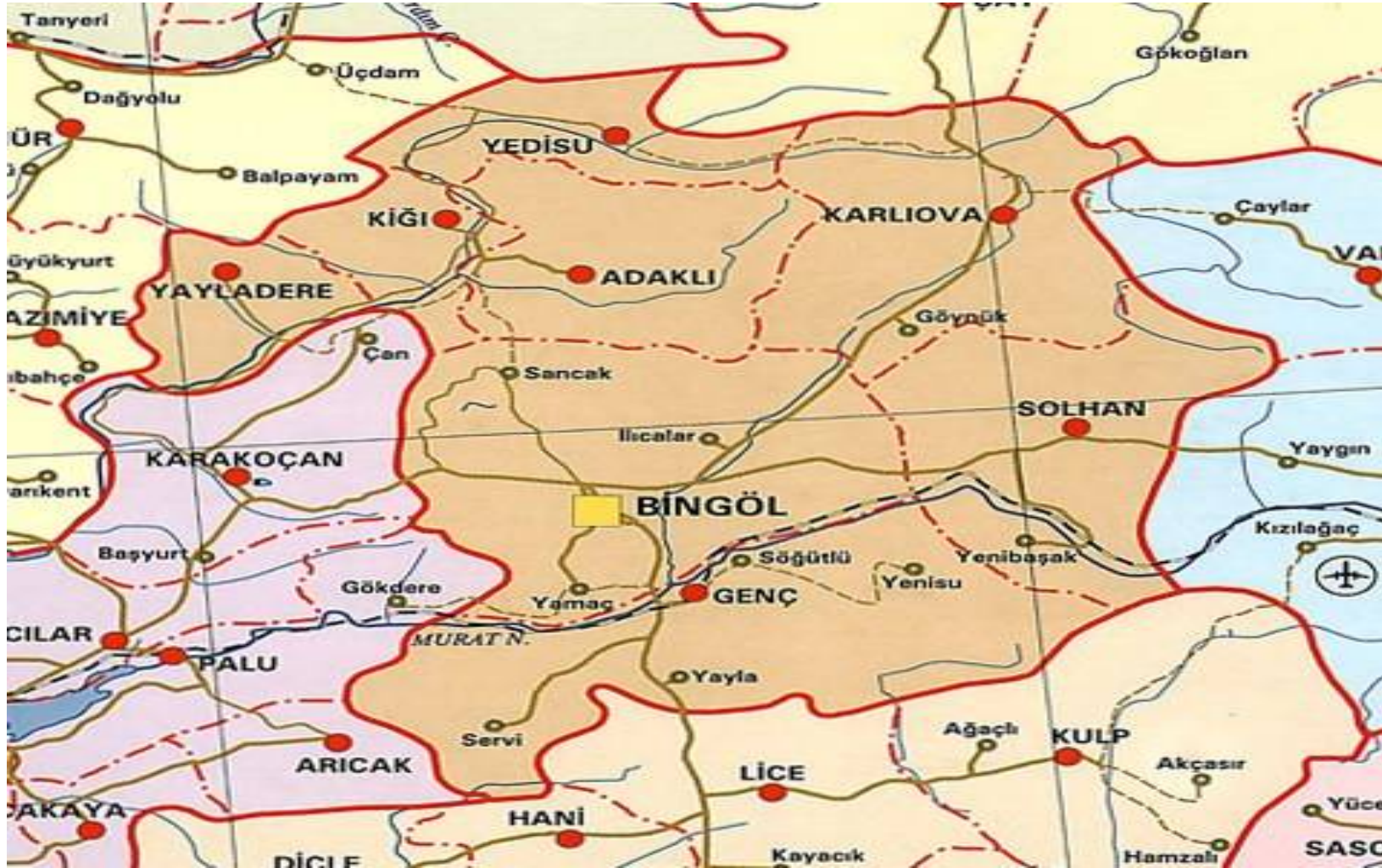
Fotoğraf 4: Solhan'da yer alan höyükten bir görünüm.

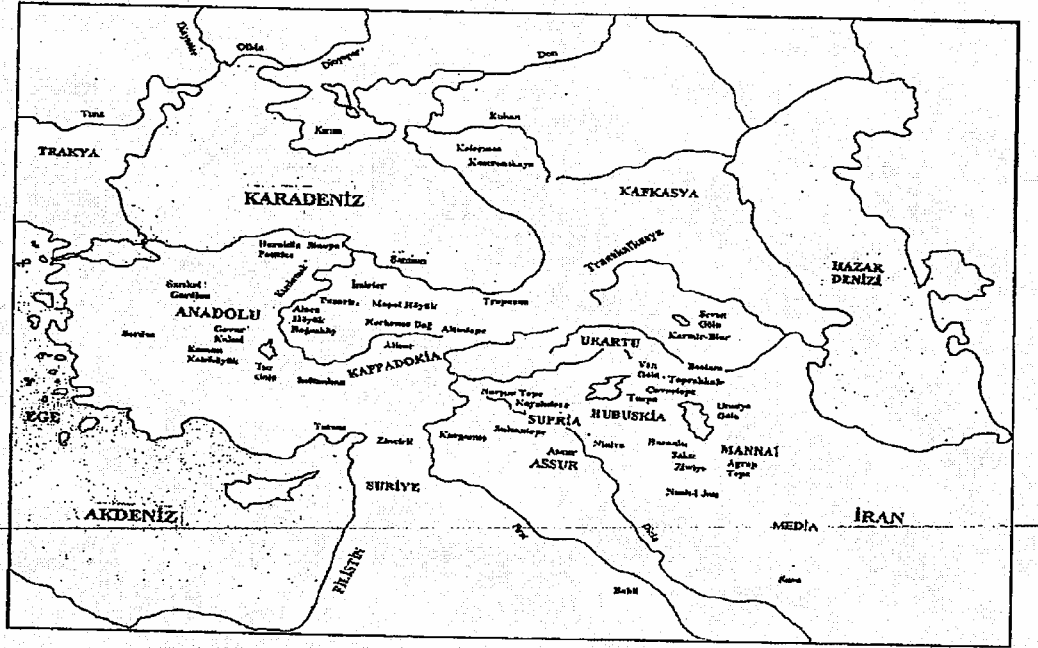
Fotoğraf 5: Bokar Kalesi'nden bir görünüm.

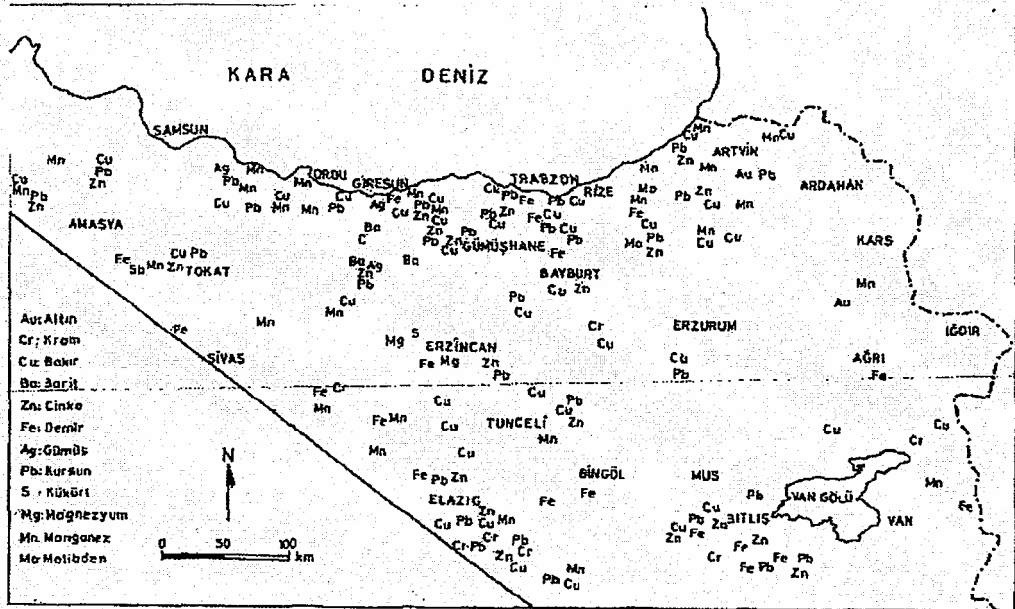
Fotoğraf 6: Sebeterias Kalesi'nden bir görünüm.

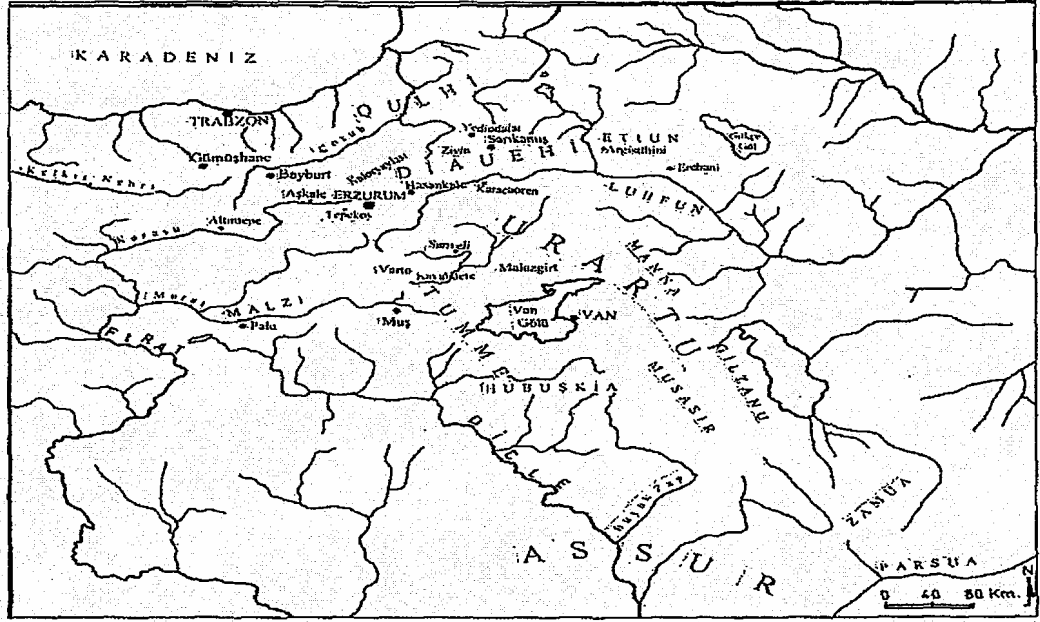
Harita 1: Bingöl İl haritası.

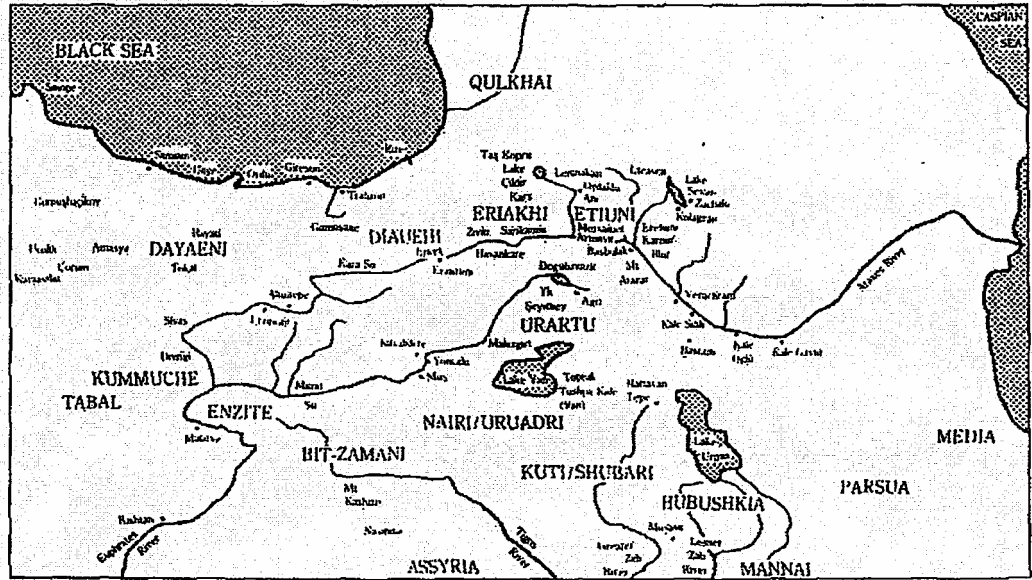
Harita 2. İskitler'in Dağılım Alanları

Harita 3. Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi Maden Kaynakları

Harita 4. Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz

Harita 5. Urartu ve Çevre Bölgeler